

201219

Magy. köny.

@, 4990.

A PÁZMÁNY PÉTER TUDOMÁNYEGYETEM
TÖRTÉNELMI SZEMINÁRIUMÁNAK KIADVÁNYAI

1. SZ.

(OKLEVÉL- ÉS CÍMERTANI TANSZÉK)

ISTVÁNYI GÉZA:

A
MAGYARNYELVŰ
ÍRÁSBELISÉG
KIALAKULÁSA

BUDAPEST, 1934.

Magy.

6,4990.

511743

ISTVÁNYI GÉZA:

A
MAGYARNYELVŰ
ÍRÁSBELISÉG
KIALAKULÁSA

MTA
KIK

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

BUDAPEST, 1934.

BEVEZETÉS.

Edolgozat a magyarnyelvű írásbeliség kezdeteit és kialakulását tárgyalja: mikor, milyen előzmények után, milyen okok következtében, milyen körülmények között, milyen mértékben, kiknek a gyakorlatában lépett föl és terjedt el a magyar nyelv a hazai írásbeliségben? Írásbeliségen e dolgozatban mindig csak a gyakorlati, jogügyi írásbeliséget értjük, melynek megnyilatkozásai az oklevelek, okiratok, egyéb jogügyi és kancelláriai iratok, akták, missilis levelek s más gyakorlati célú följegyzések, írományok. Meg kell tehát különböztetnünk ezt az így felfogott írásbeliséget a másértelmű, irodalmi műveltséget hordozó írásbeliség fogalmától. (V. ö. Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Budapest, 1931. Bevezetés.) Az írásbeliségnek ez a két oldala különben nem határolódik el egymástól élesen, állandóan érintkeznek, sokszor merítenek ösztönzést egymásból. Szoros kapcsolataikra, fejlődésük párhuzamosságára még lesz alkalmunk többször rámutatni, hiszen mindkettő ugyanannak a mély szociológiai folyamatnak, műveltségátalakulásnak látható kifejezője, megnyilvánulása. Az irodalmi írásbeliségben mindig hamarabb jelentkezik az átalakító új szellem hatása, mint a konzervatívabb és többé-kevésbé mindig formalisztikus jogügyi írásbeliségben: a magyar kódexek időrendben megelőzik az első magyarnyelvű okiratokat és ez az időbeli eltolódottság, fáziskülönbség állandóan megmarad a későbbi fejlődés folyamán is.

A magyarnyelvű gyakorlati írásbeliség kezdetei a XV. század legvégére esnek s a kifejlődés, a kialakulás körülbelül a XVI. század végéig tart. A XVI. százaban kiforrott, állandósuló viszonyokban lényeges változás nem történt egészen a XVIII. század végéig. Éppen ezért csak a XV—XVI. századi viszonyokat vettem részletesebb vizsgálat alá.

A témát, mint az eddigiekből is kitűnik, csak diplomatikai, művelődéstörténeti szempontból tárgyalom, a kérdés nyelvészeti oldalával nem foglalkozom. Megfelelő előkészültségem sincs hozzá. Ahol mégis előfordultak nyelvészeti problémák, ott Jakubovich Emil nemzeti múzeumi igazgató úr és Gombocz Zoltán egyet. nyilv. rendes tanár úr segítettek ki, mély hálára kötelező tanácsaikkal.

A feldolgozott anyag egy részét a kiadott magyar missilisek, oklevelek stb. adják. Különösen a kezdő korszakra vonatkozólag állanak rendelkezésre kiváló publikációk. A későbbi időt illetőleg azonban a levéltári kutatás elmellőzhetetlen volt. Legtöbb anyagot a Nemzeti Múzeum és az Erdélyi Múzeum levéltárából, a Kolozsvári Állami Levéltárból és a gyulafehérvári káptalannak a Batthyaneumban őrzött levéltárából merítettem. Használtam ezenkívül az Országos Levéltár kincstári osztályának néhány családi levéltárát és több kisebb magánlevéltárat, melyeket a jegyzetekben rendre felsorolok.

*

A magyar középkori okleveles gyakorlatnak, de az egész középkori magyar írásbeliségnek egyik jellemző sajátja volt a latin nyelv túlnyomó használata s a nemzeti nyelvnek úgyszólván teljes elhanyagolása. Míg a nyugati országokban a nemzeti nyelven írt oklevelek már a IX., XII., XIII. század óta megjelennek s a kései középkorban szinte mindenütt általánossá válnak, addig nálunk a magyar nyelv csak a XV. század legvégén bukkan föl a gyakorlati, jogügyi írásbeliségben s akkor is csak igen szerény mértékben. Még a német nyelv is megelőzte hazánk írásbeliségében a magyart.¹

Ez a körülmény első pillanatra szinte megmagyarázhatatlannak látszik; annál is inkább, mert kultúránknak nyugati kapcsolatai éppen az írásbeliség terén a XIII. század óta igen elmélyültek, szorossá váltak és mégsem fejlődött ki a külföldi példák hatása alatt magyar nyelvű írásbeliség.

Szívesen kovácsoltak érvet maguknak ebből a jelenségből a magyar államnyelv ellenségei. Már Izdenczytól kezdve — de előbb is — szeretik hirdetni azt, hogy Magyarországon Szent István kora óta a meglévő nemzetiségek miatt kellett a magyar

¹ A tény megállapítása Szentpétery: M. O. 260. l., u. o. röviden a helyzet megokolása is.

helyett a latin írásnyelvet bevezetni és használni.² A probléma ilyen irányú megoldása természetesen merőben önkényes, ahistorikus és irányzatosan hamis beállítású; mesterséges történelmi érv gyártása a XVIII. században jogait követelni kezdő magyar nyelv államnyelvvé tétele ellen. Jellemző a XIX. század ahistorikus, politikai beállítottságú gondolkodására, hogy ezt a teljességgel történetietlen felfogást sikerült eléggé elterjeszteni. Oly nagytudású és kiváló hazafi is, mint Eötvös József báró, hajlamos elfogadni s mintegy a magyarság veleszületett liberalizmusának megnyilatkozásaként felfogni.³

Mult századbeli történetíróink, különösen a negyvenes években sokat foglalkoztak a kérdéssel. Természetesen nem csatlakoztak Izdenczyék felfogásához, de ők is politikai szempontokat keverték a kérdés vizsgálatába⁴ s így nem tehettek egyebet, mint-hogy keserűen ostorozzák „a magyar nemzet mostohaságát saját maga iránt”.⁵ Nem is hitték, hogy idővel elő ne kerüljenek magyar okiratok sokkal régibb időből s minden kritika nélkül fogadtak el valódinak egészen nyilvánvaló koholmányt is.⁶ Akadtak továbbá olyanok, akik — esetleg akaratlanul, hibás olvasás következtében — egy későbbi keltezésű oklevelet korábbi keltezésüként adtak ki,⁷ sőt ami még rosszabb, magán az eredeti oklevélen

² L. Szeffű Gyula : Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. Bp. 1926. Bev. 42. l. — Teljesen ahistorikus Decsy Sámuel fölfogása is. Ő a papok irigy mesterkedését tartja a magyar nyelv elnyomása okának. (Szeffű : Iratok. 28. l.)

³ V. ö. B. Eötvös József : A nemzetiségi kérdés. Bp. 1903. III. fejezet : A nemzetiség eszméje Magyarországon.

⁴ Jellemző, hogy még legújabbban is Varju Elemér az első magyar köriratú pecsétekben tulajdonosaik erős hazafiságának kifejezését látja s mivel az első magyar pecséttulajdonosok között nem magyar eredetűek is vannak, valami névmagyarosításfélét, új-magyarságok fitogtatását tételezi fel róluk. (Magyar köriratú pecsétek a XIV. és XV. században. Turul 1899. 75. s k. ll.)

⁵ Pesty Frigyes írt egy ilyen című cikket. (Száz. 1868. 11—21. l.) Hasonló pesszimizisztikus hangon ír Jászay Pál. A magyar nyelv történetének vázlata. (A Magyar Tudós Társaság Évkönyve. VII. (1842) 261. s k. ll.)

⁶ Pesty idézett cikkében pl. egy Fejér Cod. Dipl.-ban (tom. 8. vol. 4. 423. l.) közölt 1339-ből keltezett nyilvánvalóan hamis okl.-et tekint az első magyarnyelvű okl.-nok.

⁷ Pl. Döbrentei egyébként igen nagybecsű nyelvemlék-kiadásában (Régi Magyar Nyelvemlékek) fordul elő egy pár ilyen antedatálás. Pl. Jászay Pál a Vér András-féle 1493-as menedéklevél keltezési évszámát 1423-nak olvasta.

eszközöltek javításokat, vakarásokat, hogy azok korábbi lát-
 szatát keltsék.⁸ De a mesterséges nyelvemlékgyártók sem hiá-
 nyoztak nálunk.⁹

A magyarnyelvű írásbeliség kései megjelenése azonban csak
 első pillanatra tűnik föl oly érthetetlennek és megdöbbentőnek ;
 ha elszigetelten, a körülményektől, az előzményektől elvonatkoz-
 tatva, foglalkozunk vele. Ám ha nézzük az európai írásbeliség
 fejlődésének, kiterjedésének történetét s azután vizsgáljuk a
 nyugati alapokon kialakuló, kibontakozó magyar írásbeliség szer-
 kezését, természetét, terjedelmét, akkor az így nyert tágabb
 perspektívában, úgy hiszem, sikerül megmagyaráznunk, miért lép
 föl csak a XV. század írásbeliségében a magyar nyelv.

⁸ A Szalay Ágoston gyűjteményében levő korai keltezésű magyar
 leveleken Jakubovich Emil fedezett fel vakarásokat és javításokat. (M. Ny.
 XV. 123. l.) De ezek az itt felsorolt esetek éppen nem egyedülállók.

⁹ A leghírhedtebbek Literáti Nemes Sámuel és Szirmay Antal hamisít-
 ványai. Az előbb idézett 1339-i koholmány is Szirmay műve. L. még : Tóth
 Béla : Magyar ritkaságok. Bp. 1892. Koholt nyelvemlékek. 1—24. l.

1. AZ EURÓPAI ÍRÁSBELISÉG ÉS A MAGYAR ÍRÁSBELISÉG ELSŐ SZÁZADAI. A MAGYARNYELVŰ ÍRÁSBELISÉG ELŐZMÉNYEI.

A nemzeti nyelvek, mint mondtuk, általában a XII—XIII. században tűntek föl a nagy nyugati írásterület okirataiban. Eddigelé az írás csupán egy kicsinyszámú intellektuális élitéréteg, a papság művelt részének kezében volt a fejlett ókori kultúra hagyományaképpen. Csak a XII—XIII. században kezd az írás más, világi rétegek között is terjedni. S ebben főszerepe a XI—XII. században nagy virágzásnak induló iskolaügynek volt. Az egyetemek, az egyre inkább írásbelivé váló székesegyházi és kolostori iskolák árasztották ki magukból az írástudó elemeket. Az iskolákból kikerülő klerikusok többé nem maradtak mind az egyház szolgálatában, hanem világi pályákon helyezkedtek el. Ezek az írást új helyzetükben praktikus célokra kezdték használni s terjesztették az írásbeliségen eddigelé kívülálló társadalmi osztályok, a világi nemesség, de elsősorban a városi polgárság között. Eleinte, mint írnokok, íródeákok, csak ők maguk foglalkoznak írással, lassankint azonban a nekik kenyeret adó kereskedőiparos réteg maga is átitatódik írásbeliséggel. A polgárok üzemeiben kezd nélkülözhetetlenné válni az írás. A későközépkori „tintás-ujjú” kereskedő már maga kénytelen kezébe venni a tollat, ha lépést akar tartani az eddig ismeretlen arányú, a szóbeliség szűk kereteit széttörő hatalmas gazdasági föllendüléssel. Íme az új korakapitalista fejlődés hatása alatt az egyháziaktól vezetett kancelláriák oklevelei mellett polgári elemektől származó városi könyvek, chirographumok, telekkönyvek, lajstromok, szerződések, kötelezvények, nyugták, adóslevelek, kereskedői könyvek s egyéb följegyzések jelennek meg egymásután egyre sűrűbben. Az írás kivetkőzik előkelő, palatinális jellegéből; a fejedelmi és főpapi udvarok világából, a kolostorok zárt levegőjéből leszáll a gyakorlati élet köreibe.

Ez az újkeletű, egyre inkább kifejlődő, most már laikus írásbeliség a hagyományokban rejlő tétlenségi erő folytán egyelőre még ragaszkodik az univerzális latin nyelvhez. De amint az írás mind szélesebb körökben terjedt el olyanok között is, akik latinul legföljebb csak kevéssé tudtak, a nemzeti nyelvnek föl kellett tűnnie ebben a jobban és jobban terebélyesedő világi írásbeliségben. S mihelyst föltűnt, rohamosan tért is hódított. Az írás gyakorlati életbe ívódásának utolsó nagy akadálya, az idegen latin nyelv eltűnt, az immár vulgárisná lett írás mindinkább hozzásimult a mindennapi élethez s roppant mértékben kitágította az írásbeliség területeit. A nem szervezett úton létrejött okleveleknek ekkor már tarka — sokféleségű világából a kancelláriákba is behatolt a nemzeti nyelv. Itt eleinte a latin nyelv mankóján lépkedett, annak kifejezéseihez, stílusához ragaszkodott, fokozatosan azonban kifejlődött az önnálló nemzeti nyelvű kancelláriai oklevélstílus is.¹

Ez a fejlődés iránya a nyugati kultúrterületen mindenütt. Legelőször lép föl a vulgáris nyelv a gyakorlati, jogügyi iratokban a brit szigetek területén, már a IX. század első évtizedeiben. Mert itt történt meg legkorábban az írásbeliség nagymérvű elterjedésével annak demokratizálódása. Külön királyi kancelláriai írásbeliség ki sem alakult Angliában az angolszász uralom végéig. Jellemző különben az insularis írásbeliség érettségére, hogy éppen innen indult ki Európa nagy részeinek bevonása az írásbeliségbe.² A kontinens e tekintetben elmaradtabb fejlődésében csak a XII. században kezdődik a nemzeti nyelvek írásos használata, első-sorban valamely íráscentrum, iskolaközpont közelében, és pedig leginkább iparvidékek területén, ahol az iskolák tudományos írásbelisége gyakorlativá válhatott. Így az első északi-francianyelvű oklevelek a párizsi egyetem közelében fölvirágzó lotaringiai, flandriai, hennegauai gyapjúiparvidéken tűnnek föl a XII. század legvégén s már a XIII. században általánosan uralkodóvá válnak.³

¹ Ezt az általános áttekintést Redlich Oswald (*Die Privaturkunden d. Ma. München u. Berlin 1911. főként 181—207. l.*) és Hajnal István (*Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. Károlyi Árpád Emlékkönyv. Bp. 1933. 190. s k. ll.*) fejtegetései alapján írom. L. még Max Vancsa: *Das erste Auftreten der deutschen Sprache in den Urkunden. Leipzig 1895. 102. l.*

² Redlich i. m. 43—46. l. Hajnal i. tanulm. 203. s k. ll.

³ Giry: *Manuel diplomatique I. Paris 1925. 464 s k. ll. stb.* — A flandriai, hennegauai városokban kifejlődő iparosodásnak és vele párhuzamosan

Az első németnyelvű okiratok szintén a Párizshoz legközelebb eső és vele szoros érintkezésben levő területeken jelennek meg legkorábban: az Alsó-Rajna vidékétől föl Svájcig, majd a Duna mentén Ausztriáig húzódó tartományokban.⁴

Dél-Európában más a helyzet. Itáliában, a Provenceban, Aquitániában, a spanyol félsziget keresztény részeiben fejlett laikus írásbeliség élt már az ókor óta, de itt a nagy mértékben vulgárisá lett latin írásnyelv sokáig szükségtelenné tette a nemzeti nyelv behozatalát, úgyhogy ez csak a XII. század második felében — Itáliában csak a XIII. század elején — történt meg, amikor a kifejlett nemzeti nyelv már erősen elütött a vulgárisált latintól.⁵ De a nemzeti nyelvű okleveles gyakorlat, a publicus notariatus nagyarányú kiterjedése Itáliában is a bolognai egyetem környékén fölvirágzó iparos-kereskedő vidéken ment végbe, Firenzében és a toscanai városokban.⁶

A XII—XIII. századi francia iskolázás Magyarországra is nagy kihatással volt. Sok magyar ifjú tanult a párizsi és a többi főiskolákon és egyetemeken már a XII. század óta. Ezzel egy időben kezd fölvirágozni a magyar egyházi iskolázás. De mindez hazánkban nem talált régi írásbeli előzményekre, mint a nagy nyugati írásterületen. Magyarország jóformán csak ekkor, a XII. században kapcsolódott be igazán az írásbeliségbe; hiszen jól tudjuk, hogy Szent István udvarának fejlett írásbelisége csak gyér hatású volt az utókorra.⁷ Egyedül a részint idegen eredetű, de mindesetre idegen műveltségű előkelőbb egyházi réteg volt fogékony az írás iránt. A külföldi főiskolák és egyetemek magyar hallgatói az ő soraikból kerültek ki. Így a XII—XIII. század nagy föllendülése is csak ezt az egyházi litterátus réteget ragadta magával; ennek szerepét, fontosságát növelte még nagyobbra.⁸ Ez a XIII—XIV. századi határozottan egyházi jellegű, tehát

kibontakozó, egyre fokozottabban nemzeti nyelvű írásbeliségnek kitünő rajza: H. Pirenne: *Gesch. Belgiens* I. Gotha, 1899. főként 364—378. l.

⁴ Max Vancsa: *Das erste Auftreten der deutschen Sprache in den Urkunden*. 28—29. l. s utána a többi német összefoglaló munkák. (Bresslau, Erben, Heuberger stb.) Az osztrák írásbeliség párizsi kapcsolataira: Hajnal. *Írástört. az írásbeliség felújulása korában*. Bp. 1922.

⁵ Redlich i. m. 206. és 209. s k. II. Giry i. m. 465. l.

⁶ Hajnal: *Írásbeliség* ... 195—196. l.

⁷ Szentpétery: *M. O.* 41. l.

latinnyelvű írásbeliség a maga körébe vont ugyan a királyi udvarban bizonyos laikus hivatalnok-jogász elemekből álló csoportot (ítélőmesterek, notáriusok, irnokok), de az írás szigorúan megmaradt a királyi udvarban vagy a vidék egyházi centrumaiban, — a magyar vidéki társadalom szélesebb rétegei között nem terjedt el.⁹

Magyar gazdasági intellektuális réteg, magyar anyanyelvű városi polgárság a középkor folyamán nem fejlődött ki. A hazai német polgárság ugyan már magával hozta hazájából egy fejlettebb írásbeliség csiréit s új telepei körében kifejlesztette, fölvirágoztatta azokat. Megjelennek a német „Schreibschule”-k s jellemzően klerikusok, egyházi iskolát járt deákok tanítják írni a polgárok fiait.¹⁰ Ilyen körülmények között természetes, hogy a szélesebbkörű városi írásbeliség már a XIV—XV. században meghozta a vulgáris nyelv használatát a városok okleveles gyakorlatában s hovatovább általánossá is kezdte tenni. Ez a vulgáris nyelv persze nem a magyar, hanem saját anyanyelvük, a német volt. Jellemző azonban a magyarországi németnyelvű írásbeliség erejére, hogy még királyaink is küldtek német nyelvű mandátumokat a német városokhoz.¹¹

Az agrár foglalkozású nemesség — mint az analóg fejlődésű Lengyelországban sem¹² — nem tudott bekapcsolódni az írásbeliségbe. A magyar vidéki társadalom — távol a királyi udvar szűkkörű, de nyugateurópai színvonalú, fejlett írásbeliségétől — jóideig megmaradt még csodálatos osztatlan műveltségegységben a szóbeliség terén.¹³ Fejletlen írásbeli érzékére, írás-intellektusára jellemző, hogy helyenkint az egész középkoron át érvényesülni tudott benne a magasabbrendű írásbeliség hordozására alkalmatlan ősi, ázsiai eredetű rovásírás. A XIII—XIV. századi átlagmagyar szemében az írás még nem gyakorlati eszköz, a köznapi ügyek, az emberek közti érintkezés természetes kifejezője, hanem

⁹ U. o. 78. s k. II. Hajnal: Írástört. 76. s k. II.

⁹ Hajnal: Írásbeliség... 212. l.

¹⁰ Dr. Békefi Remig: A népokt. tört. Magyarországon 1540-ig. Bp. 1906. IV. és VI. fejezet.

¹¹ Szentpétery: M. O. 244. és 260. l.

¹² Hajnal: Írásbeliség... 211. l.

¹³ A királyi udvar és a magyar vidéki társadalom közt tátongó mély műveltségbeli szakadék meglétét élesen hangsúlyozza irodalomtört. adatok alapján Farkas Gyula (A magyar irodalom tört. Bp. 1933. 17. s k. II.) L. még Horváth János i. m. 75. s k. II. és Hóman—Szekfű: Magyar tört. III. 125. l.

valami különös, ünnepies, tiszteletreméltó dolog, melyhez csak akkor nyúl, ha valami igen fontos ügyében akar bizonyosságot teremteni. Akkor is az írástudatlan ember jellegzetes óvatoskodó bizalmatlanságával nem bízik meg egy emberben, ha még hivatalos személy is az. Az írást nem tudó társadalom közfelfogása csak a legtekintélyesebb közületek, az egyházi testületek előtt tett bevallások írásbafoglalásait ismeri el hitelesnek. Ilyen körülmények között az egész középkoron át megmaradt Magyarországon a hiteles helyként szereplő egyházi testületek különlegesen nagy tekintélye éppen egyedülálló képességük, írnutadásuk, oklevéladói, oklevélkiállítói működésük által. Jellemzi a XIII—XIV. századi viszonyokat, hogy ez a 60—65, sőt 1353 óta jóval kevesebb hiteles hely teljes mértékben ki tudta szolgálni az egész vidéki magyarság szinte minden írásbeli igényét.¹⁴ Mily messze voltak a magyar állapotok Villani Giovanni XIV. századeleji Firenzéjétől, ahol csak gyermek 8—10.000 tudott írni a 90.000 lakos közül!

Nálunk a magánszemélyek írástudatlansága folytán tehát szétterjedt kancelláriákon kívüli magánokleveles gyakorlat nem jöhetett létre. A magyar írásbeliség szinte az egész középkoron át megmaradt túlnyomólag kancelláriai írásbeliségnek. Az egyházi testületek kancelláriái pedig, mint mindenütt a nyugaton is, szigorúan ragaszkodtak az egyház és az írásbeliség univerzális nyelvéhez, a latinhoz. A királyi kancellária (különben itt is egyháziak vezették a munkát) sem hagyhatta el a százados gyakorlat folyamán kicsiszolódott latin nyelvet az akkor még alig-alig bontakozni kezdő magyar írásnyelvért.

E kancelláriai oklevelek latin szövegébe kerülnek ugyan sokszor lefordíthatatlan vagy nehezen fordítható magyar szavak, helynevek, személynevek, olykor — különösen határjárásai oklevelekben — többtagú kifejezések, sőt mondatok is.¹⁶ Ezek a szórványos magyar szigetecskék azonban még egyáltalán nem bontják meg a latin oklevélnyelv egységét. S ha igaz is, hogy ezek a vendégszavak némileg előkészítették a magyar nyelv írásos használatát,

¹⁴ Mindezekre: Szentpétery: M. O. 121—122. l. és az ott felsorolt irodalom.

¹⁵ XI. k. 94. fejt. Sokszor idézett hely. Pl. Burckhardt: Die Kultur der Renaissance in Italien. I. Leipzig 1899. 181. l.

¹⁶ A jelentősebbeket közli a Jakubovich—Pais: Ó-magyar olvasókönyv. Pécs 1929.

még egyáltalában nem jelentik a magyar nyelvű írásbeliség kiindulását; ezekből sohasem fejlődött volna ki magyar nyelvű írásbeliség a kancelláriában. A latinul író kancelláriai oklevélfogalmazó csak ott alkalmazott magyar szót, ahol latint nem tudott a helyére tenni s ennél műveltebb volt, ennél tökéletesebben tudott latinul, annál kevesebb magyar szót használt; amit pedig mégis használni kényszerült, azt igyekezett beolvasztani a latin nyelvbe, latinos végződéssel ellátni (*jobbagio, birsagium* stb., stb.). E miatt a fejlődés iránya éppen fordított a magyar kifejezések használatában, mint várni lehetne: a tihanyi oklevél még hemzseg a magyar szólásoktól, a XV. század csiszolt nyelvű királyi vagy egyházi okleveleiben már alig fordul elő magyar szó.¹⁷

E vendégszavaknál a magyar nyelvű írásbeliség kialakulása szempontjából sokkal nagyobb jelentősége van a latin oklevelekre vezetett pársoros, párszavas magyar nyelvű kivonatoknak, magánfőjegyzéseknek. Körülbelül olyan szerepük van ezeknek, mint a glosszázásoknak az irodalmi írásbeliség kialakulásában.¹⁸ Az élőnyelv sallangjaitól mentes, rövid és szabatos jogügyi fogalmazásnak, túlzással azt is mondhatnók, magyar oklevélnyelv, oklevélstílus alkotásának első kísérletei ezek. A mellett egy-két jogügyi kifejezés, oklevéltani műszó is előkerül magyarul. *Leuel* (=oklevél), *eretelen* (=mentes) *leuel*, *kyral engedelme*, *zerzes* (=szerződés) stb. olyan szavak, melyek később is előfordulnak a magyar oklevelekben. Első ismert ilyen magyar oklevélkivonataink ugyan csak igen későről, legfőljebb a XV. század elejéről valók,¹⁹ de igen valószínű, hogy már a XIV. században megindult a magyar jogügyi írásnyelvnek ilyesféle kiképződése. Érdekes megemlítenünk, hogy még a latin formulás könyvekbe is kerül egy-két magyar szó, magyar kifejezés. Már Magyi János formuláriumában előfordul helyenkint egy-egy magyar nyelvű beszúrást.²⁰ Igaz ugyan, hogy ezek a magyar részletescskék nem a formulás részekbe vannak belefoglalva.

¹⁷ V. ö. Jakubovich—Pais: Ó-magy. olv. könyv. bevezetése, főként a XXII. l.

¹⁸ A glosszák szerepére: Horváth János i. m., főként 96—100. l.

¹⁹ Thallóczy Lajos közölt a Tör. Tár 1878-as évf.-ban (366. l.) néhány XV. sz. eleji magyar okl.-kivonatot. Elég szép számmal közöl ugyancsak a XV. sz.-ból Döbrentei. (R. M. Ny. E. II. b. 40. s k. ll.)

²⁰ Erre a tényre Jakubovich Emil nemzeti múzeumi igazgató úr hívta fel figyelmemet.

Termékenyítőleg hatottak a magyarnyelvű írásbeliség kialakulására magyar esküformák írásbafoglalásai is. Ilyenre már meglehetősen korán van példánk: Nagy Lajos uralkodása idejéből származik egy bírói eskümintá²¹ s utána a XV. századból ismerünk egy párat, köztük legelsőnek Hunyadi János kormányzói esküjét.²² Ezek az esküminták tulajdonképpen még nem tartoznak az írásbeliség keretei közé, olyasféle kétlaki növények, mint a beszédek az irodalmi írásbeliségben.²³ Írásban kerülnek szemünk elé, de rendeltetésük, leírásuknak célja nem az, mint egy oklevél vagy aktáé vagy akár egy törvénytövege is, hanem céljuk a felolvasatás, az élőszóban való előadás. Ehhez képest fogalmazásuk, szövegezésük, mondatkapcsolási módjuk ezt veszi figyelembe elsősorban; az írott-szövegszerűsége nem vetnek súlyt. Mindazonáltal, mint látni fogjuk még, ennek a már szóbeliségben is igen kötött formájú, tömör stílusnak megvolt a maga hatása a magyar írásnyelv kialakulására, bár ez természetesen nem volt valami nagyjelentőségű.

Az ébredezni kezdő magyarnyelvű írásbeliségnek erős tanujelei a magyar köriratú pecsétek.²⁴ 1360 körüli időből való az első: Wekecrai (Vejkei?) Bálint soproni szolgabíró pecsétje. S ezután ismerünk még a XIV. századból egy s a XV. századból még három magyar köriratú pecsétet, köztük Perényi Péter országbíróét az 1415—1423 közötti időből. E köriratok bizonyítják azonban legjobban, mennyire gyermekcipőkben tipeg még a magyar írásnyelv. A pecsét magyar körirata tulajdonképpen nem egyéb, mint pusztán a tulajdonos nevének magyaros alakban való leírása. (+*WEKECRAI BALINT*; + *dolhay * sanislo.*) Ha magát a pecsét szót is ki akarják tenni, ezt már latin szíglával teszik. (+ *S. * KAAKAS * LAISLO* +; *S. * forgatsch * peter **; *S. * PERENII * PETERE **) Így ezek a magyar köriratú pecsétek sem jelentenek éppen valami újabb hódítást a magyar írásbeliség számára, hiszen az oklevelekben előfordult már nem egyszer régebben is, hogy a neveket magyaros alakban — igaz ugyan, nem magyaros sorrendben — írták.

²¹ R. M. Ny. E. II. b. 336. l. (XVI. sz.-i másolatból.)

²² R. M. Ny. E. II. b. 355. l. L. még Jakubovich Emil: Két régi magyar esküforma. M. Ny. XXIX. 119. l.

²³ V. ö. Horváth János i. m. 86. s k. ll.

²⁴ L. Varju Elemér: Magyar köriratú pecsétek a XIV. és XV. században. Turul 1899. 75. s k. ll.

Végeredményben újból hangsúlyoznunk kell: mindezek a jelenségek csak szórványosak, összefüggéstelenek és nem nagy-jelentőségűek. Nem tekinthetjük őket a magyarnyelvű írásbeliség kezdeteinek, hanem legföljebb csupán előzményeinek. A nemzeti nyelv csak tágas, sokszerű, laikus gyakorlati írásbeliségben jelenhetett meg. Ilyen pedig, amint láttuk, írásbeliségünk első századaiban még nem fejlődhetett ki. Ez a kor nemcsak az irodalomban, hanem az egész írásbeliség területén a „magyar deákság” kora.²⁵

²⁵ Révai Miklós elnevezése (Horváth János i. m. 17. l.).

2. A MAGYARNYELVŰ ÍRÁSBELISÉG KEZDETEI.

Az előbbi fejezetben vázolt viszonyokban észrevehető nagyobb változás csak a XV. században, annak főként második felében állott be. Az írásbeliség területe most már szemmel láthatólag kezd növekedni. Világiak, és pedig magyar nemzetiségűek is, egyre többen és többen vesznek részt mind a hazai, mind a külföldi iskolázásban. Új káptalani és kolostori iskolákat állítanak föl nálunk; a régiek kibővülnek, újabb virágzásnak indulnak. A Békefitől felsorolt iskolák tekintélyes része ekkoriban lendül föl.¹ Az egyházi pályán el nem helyezkedő, javarészt népi származású klerikusok számuk szaporodtával többé már nem mind tudnak irnoki, vagy egyéb alkalmaztatást nyerni a királyi s egyházi kancelláriákban. Az országban egyre több kóbor deák jelenik meg. Ezek a városok, vagy egyes nagyobb urak szolgálatába igyekeznek állani, mint levélírók, jegyzők, esetleg gazdatisztek; de nem egyszer kisebb nemes úr is használja őket.² A lassan előnyomuló renaissance-humanizmus műveltséget, iskolázást parancsoló szelleme az eddigelé írásbelileg inaktív nemességet kezdi mindinkább belekapcsolni az írásbeliségbe, egyelőre — miként külföldön is,³ — csak a királyi udvar környezetében. Békefi adatai a városi iskolákba, tehát gyakorlati irányú írás-iskolákba járó nemes fiukról mind a XV. század második felére vonatkoznak.⁴ Szembetűnően jellemzi ezt a XV. század derekán lejátszódó nagy átalakulást, hogy Hunyadi János az ország első főura, kormány-

¹ A káptalani iskolák tört. Magyarországon 1540-ig. Bp. 1910.

² Békefi: A káptalani isk. 348. l. — E „vágáns deák“-oknak az irodalomtörténetben is fontos szerepére l. még Horváth János i. m. 15. l. és Farkas Gyula i. m. 22. s k. ll.

³ Hajnal: Írásbeliség . . . 212. l.

⁴ Népiskolák. 96., 100., 103., 108. stb. l.

zója még nem tud írni,⁵ (csak olvasni) s fia már egyike Európa legműveltebb renaissance fejedelmeinek.

Hunyadi Mátyás korában tehát hatalmasan megnövekedett a magyarnyelvű laikus írástudó réteg. Ezzel egyidejűleg megindul a magánszemélyek — természetesen még mindig latinnyelvű — okleveleinek szaporodása, most már a vidéki nemesség körében is. Végrendeletek, nyugták, kötelezvények, záloglevelek, szerződések s ami a legfontosabb az írásbeliség elterjedése szempontjából, missilisek is bőven akadnak a XV. századból. Jól illusztrálja ezt az új fejlődést, hogy az autentikus pecsétre vonatkozó szigorú magyar jogi felfogása enyhül ebben a korban a magánoklevél javára szolgáló értelemben.⁶

Ez a szépen terebélyesedő, sűrűsödő magánokleveles gyakorlat megindítja a fejlődést a magyarnyelvű írásbeliség megszületése, kezdetei felé. Ezeknek az új, nem szervezett úton létrejött iratoknak a latinsága már távrolról sem oly kifogástalan, humanista tisztaságú, mint a kancelláriai okleveleké. Az oklevélíró sokszor láthatóan küzd, birkózik a latin nyelvvel: eltekintve attól a kevésbbé fontos körülménytől, hogy szívesen kever szövegébe magyar szavakat, — egész fogalmazása, stílusa, mondatszerkesztése a magyar gondolkodásmódot tükrözteti vissza igen kirívóan.⁷ E magánokiratoknak culináris latinsága már nem csiszolódhatik úgy ki, nem tisztulhat úgy meg, mint a statutumokkal szabályozott, formuláriumok alapján dolgozó kancelláriák mind jobban és jobban tökéletesedő, finomodó latinságával történt. A szabályokhoz nem igen kötött, nem szervezett magáníráskészségben a fejlődés iránya egyre inkább a latin nyelv hungarizálódásához vezet, majd magához a magyarnyelvű írásbeliséghez. Ehhez a nagy fordulópontot jelentő állomáshoz csak a XV. század legvégén jutott el írásbeliségünk. Ebből az időből valók az első magyar iratok.

Először a legkevesebbé kötött, legközvetlenebb iratban, a missilis levélben tűnik föl a magyar nyelv. Első szereplése még nem önálló: Enyingi Török Imre és Paksy Lajos 1485-ben, Kállay Jánoshoz írt latin levelének végére Török Imre odabiggyeszt utóiratként egy pársoros magyar köszöntőt menyasszonyának.⁸

⁵ Békefi: Káptalani isk. 355. l.

⁶ L. Szentpétery: M. O. 243. s k. II.

⁷ V. ö. Jakubovich megjegyzéseivel. M. Ny. XV. 109. l.

⁸ Száz. 1877. 94. l. L. még M. Nyelvőr VI. 110. l.

Állítólag 1486-ból származik egy igen kétes hitelű töredékes levélke bizonyos Albert apátúrtól.⁹ Az első teljes szövegű és kétségtelenül valódi, eredeti alakban fennmaradt magyar missilis Mátyás uralkodásának utolsó éveiből való, minden valószínűség szerint 1486-ból. Várdai Aladár ír a visegrádi udvarból testvérének, Várdai Miklósnak Kisvárdára.¹⁰ Nem sokkal az első magyar missilis megjelenése után lépnek föl az első magyar oklevelek. A legelső talán Csáky Benedeknek 1490 december 21-én kelt végrendelete volt.¹¹ De ez csak a gyulafehérvári káptalan 1688-i átiratából ismeretes és egyáltalán nem bizonyos, hogy az eredetiben is magyarul íródott, helyesírása inkább a XVII. század elejére mutat. Így a legrégebb magyarnyelvű eredeti oklevélnek Muronyi Vér András 1493 január 1-én Jenőn (Zaránd vm.) Erdőhegyi Balázs számára adott nyugtatványát, menedéklevelét szokták venni.¹² De ezt sem tekinthetjük teljes bizonyossággal eredeti oklevélnek. Valószínűnek tartom, hogy az eredetinek csak egyszerű, nem hitelesített, teljesen egykorú másolatával van dolgunk, melyet maga az oklevéladó, Vér András másolt le a maga számára és tartott meg mintegy ellenőrzésül. Erre enged következtetni a papiroslap alján Vér András kezétől származó megjegyzés: „*ennek masya erdvhegy balasnak adtam.*“ Gyanut keltő továbbá az a körülmény, hogy megpecsételésnek az oklevélen semmi nyoma sincs, pedig Vér András használta volt más oklevelein a pecsétjét. Ezek szerint az első magyarnyelvű, kétségtelenül eredeti oklevélnek az ugyancsak Muronyi Vér Andrástól származó megpecsételt záloglevelet kell tekintenünk, mely 1504 április 30-án kelt a hunyadmegyei Branyicskán.¹³ 1498-ból is ismerünk ugyan egy magyarnyelvű oklevelet, Corvinus János herceg hitlevelét, kötelezvényét Enyingi Török Imre részére, de ezt is csak 1630-as és 1701-es átiratból.¹⁴ 1508-ból maradt fenn egy kolozsvári fogott bíraktól

⁹ R. M. Ny. E. II. b. 359. l.

¹⁰ Hasonmással M. Ny. XXI. 115. l. A levél keltének pontosabb meghatározása ugyancsak Jakubovichtól. M. Ny. XXII. 144. l.

¹¹ Száz. 1873. 648. l.

¹² Logjobb kiadása. Zolnai: Nyelvméleink... 156. l.

¹³ Száz. 1872. 478. l.

¹⁴ Száz. 1873. 716. l.-on Pesty Frigyes Lipót király 1701-es átirata alapján közli. A kolozsmonostori requisitorok 1630. évi átirata a N. M. b. Orczy Itr.-ban van. (Jakubovich Emil nemzeti múzeumi igazgató úr szíves közlése.)

¹⁵ M. Ny. IX. 86. l.

kiadott fassionalis oklevél, az ú. n. Suki menedéklevél.¹⁵ 1510-ből már három-négy magyar iratunk van: két, esetleg három missililevél¹⁶ és egy hiteles hely előtt írásban tett protestáció, „tudománytétel”.¹⁷ Ettől kezdve egészen az 1520-as évek legelejéig évenként ismerünk általában egy-két magyar missilist, vagy okiratot, néha többet is; az 1520-as évek közepe tájától évi három-négy-öt irat az átlag, 1530 körül (kb. 1533-ig) már föl-emelkedik ez a szám évi hat-hét-nyolcra.¹⁸ Szerepelnek e magyar irományok között: végrendeletek, bizonyáglevelek, osztálylevelek, kötelezvények, nyugtatólevelek, záloglevelek, megpecsételt lajstromok, jegyzékek s jogi tartalmú, vagy egészen magánügyekről szóló missilisek. Bőven találunk azután e többé-kevésbé kötött formájú iratok mellett kötetlenebb, családi-, birtok-, gazdasági ügyekről szóló magyarnyelvű följegyzéseket, elszámolásokat.¹⁹ Mindezekon kívül meg kell még említenünk az egyébként latinnyelvű levelek végére tett elég gyakori magyar záradékokat, utóiratokat is.²⁰

Ha vizsgáljuk, kik voltak ezeknek az első magyarnyelvű okiratoknak szerzői, észre kell vennünk, hogy nagy részük szoros összefüggésben áll a királyi udvarral, vagy egyenesen odatartozik. Corvinus János herceg, Báthory István nádor, Batthyány Ferenc horvát bán, Szentgyörgyi Péter gróf országbíró, Drágfi János tárnokmester, Thurzó Elek kincstartó, Tomori Pál, Szalkai László deák kamaraispán (a későbbi érsek), Várdai Aladár, Várdai Imre kisebb udvari tisztviselők, Bökény Pál királyi dispensator, Petróczi Pál pohárnok szerepelnek az első oklevéladók, vagy levélírók között. Ugyanígy a magyarnyelvű kódexek legnagyobb része is a királyi udvar közelében, Buda vidékén keletkezett.²¹ Élénk bizonyság ez arra, hogy a magyar nyelv elterjedése csak

¹⁵ Szalkai László deák (Kár. Oklt. III. 71. l.), Nicky László prágai deák (M. Ny. XXI. 114. l.) és talán Bökény Pál (M. Ny. I. 213. l.) missilise.

¹⁷ Nyelvtud. Közl. XXVIII. 74. l. A „tudomány-tétel” jelentésére l. Károlyi Árpád megjegyzését a M. Ny. XXVIII. 306. l.

¹⁸ Ezeknek — azóta már erős kiigazításra és kiegészítésre szoruló — jegyzékét adja Zolnai Gyula a M. Ny. I.-ben. Újabb kiigazítások a M. Ny. majd mindegyik évf.-ban javarészt Jakubovich Emiltől. L. a II. függelékét.

¹⁹ Sokat kiadott Döbrentei a R. M. Ny. E. II. b. kötetében, sok jelent meg elszórva a különböző nyelvtudományi folyóiratokban és a Tört. Tárbán.

²⁰ Pl. M. Ny. III. 322. l., M. Ny. VI. 229. l., M. Ny. VI. 448—49. l.

²¹ Erre a körülményre is Jakubovich igazgató úr figyelmeztetett.

ugyan a királyi udvarban virágzó humanista műveltséggel van kapcsolatban. Első pillantásra ugyan igen különösnek tetszik, hogy éppen a klasszikus műveltséget újraélesztő és annyira hangsúlyozó humanizmus lett volna a nemzeti nyelv, a nemzeti műveltség térhódításának előmozdítója. De mégis így történt ez nemcsak nálunk, hanem az egész nyugati írásterületen.²² Itt ugyanis nem a humanizmus szellemének közvetlen hatásáról van szó, hanem arról a közvetett hatásról, melyet a humanista iskolázás az írásbeliség laicizálásával és ezáltal elterjesztésével elért.²³ Mátyás udvarának renaissance-humanista szelleme nem jelenti azt, hogy onnan a magyar nyelv számúzve lett volna, sőt arról is biztos tudomásunk van, hogy Mátyás főméltóságviselői között akadt olyan, aki csak magyarul tudott, pl. Szapolyai Imre.²⁴ Hogy továbbá egyéb, annyit hangoztatott adatokat ne érintsünk, elég csak arra hivatkoznunk, hogy Jakubovich Emil éppen Mátyás udvarának szóbeliségében keresi a magyar „stylus curialis” kezdeteit.²⁵ S ez a magyar szóbeliség csak akkor válhatott írásbelivé, mikor erre már a humanista írás-műveltség a lehetőséget megadta. Persze az első próbálkozások igen szórványosak, Galeotti még joggal írhatta szomorúan emlegetett megjegyzését: „sola Hungaria . . . nonnisi latine, scribit.” De a kezdet nehézségei után mégis csak előrehaladt a magyar írás, mert volt alapja, volt már olyan írástudó világi réteg, mely magyar volt.

Olyanok, akik latinul is tudtak, csak mellékesen használják a magyar nyelvet, hogy úgy mondjuk, kényelemszeretetből, rendszerint olyankor: mikor diákjuk nem lévén kéznél, maguk kénytelenek tollat fogni, vagy pedig ha szigorúan bizalmas ügyekben nem akarják az íródeákot használni. Pl. Drágfi János több magyar nyelvű levelének összehasonlítása mutatja, hogy azokat túlnyomórészt maga Drágfi írta.²⁶ Ugyanez valószínű a Corvinus János-féle

²² Legújabbban Otto Weinreich hangsúlyozza erősen a humanizmus és a nemzeti műveltség kifejlődése közti szoros kapcsolatot. (Die Humanistische Bildungsidee in Schule und Hochschule. Stuttgart 1933.) A mi irodalmunkban Farkas Gyula (i. m. 33. s. k. II.)

²³ Körülbelül ezt fejezi ki már Döbrentei is a R. M. Ny. E. II. b. kötetnek címlapján: „Vegyes tárgyú régi magyar iratok. Mutatják a XVI.-d. században, midőn írástudásra világiak is többen kapának, miként eredeztet életi közdolog írásban, mind inkább magyarul . . .”

²⁴ Bókofi: Káptalani isk. 354—355. l.

²⁵ M. Ny. XXIX. 117. l.

²⁶ Lukcsics Pál megállapításai. (M. Ny. XXV. 67. l.)

hitlevél esetében is. Báthory István nádor fontos kormányzati ügyekben ír sajátkezűleg a királyhoz.²⁷ Thurzó Eleknek a sajátkezű titkos²⁸ és szerelmes²⁹ levelei a magyarnyelvűek. Egyeseknél már mintha a magyar nyelv öntudatos alkalmazását is jogunk volna föltételezni. A már említett Drágfi János nevéhez pl. nem kevesebb, mint 10 magyar okirat és 5 magyar missilis írása fűződik.³⁰ Így 1526-ig, Drágfi halála évéig terjedő magyar iratainknak majd egyharmada tőle való.

A királyi udvarnál szolgáló kisebb alkalmazottak, sáfárok, kamarások is használtak írást a maguk számadásai vezetésére, elszámolások készítésére. De ezek latinul nem igen tudtak, így magyarul írtak persze, ha egyszer néha-néha rákényszerültek a levélíráshoz. Bökény Páltól, Mátyás király udvari sáfárjától van pl. egy keltezetlen magyar levelünk (1508—11 közt kelt), melyet nagy bajában írt régi jóakarójához, az esztergomi érsekhez. Bökény ugyan tudhatott valamit latinul, hiszen az írástanulással ekkor még mindig együttjárt a latin tanulás is. De, hogy nem valami alapos lehetett latin tudása, azt eléggé bizonyítja levelére írt címzése: „*Reverendissimo domino gardinali (!) Strigoniensi.*“ Ilyen más alacsonyabb írásképzettségű gazdasági alkalmazottaktól is vannak okirat-számba alig vehető följegyzések, uruk számára készített elszámolások.³¹

A királyi udvaron kívülálló vidéki nemesség köréből is fennmaradt több magyar nyelvemlék. Ezeknek egy része még valamelyest kapcsolatba hozható a királyi udvarral. Vér András, Ulászló királynak jó híve, sokszor megfordult Budán, a tápiószéki Etele Ferenc pedig éppen Pesten állította, vagy állíttatta ki osztálylevelét.³² A többi vidéki irat szerkesztőjének azonban semmi kapcsolatát sem ismerjük a királyi udvarral. Egészen jelentéktelen

²⁷ Nyelvtud. Közl. XXVIII. 75. l.

²⁸ M. Ny. XVI. 18. l. és VI. 448. s k. ll.

²⁹ Zolnai: Nyelvemlékeink . . . 237. l.

³⁰ 1512: 1 missilis (Kár. oklt. III. 86.) 1514-ből 2 nyugta (M. Ny. II. 162. l.), 1516: 1 pecsétes lajstrom (Zolnai: Nyelvemlékeink 203. l.), 1518—24. közti időből 2 nyugta (R. M. Ny. E. II. b. 16. l. és M. Ny. I. 117. l.) és 1 missilis (M. Ny. XXVI. 150. l.), 1520: 1 záloglevél (R. M. Ny. E. II. b. 30. l.), 1524: 3 missilis (M. Ny. XXV. 67. l.) és 1 végrendelet (M. Ny. XIII. 121. l.), 1526-ból 3 végrendelet (M. Ny. XIII. 121. s k. ll.)

³¹ Ferus Ágost és Nagy János jogyzékei. (R. M. Ny. E. II. b. 12—13. l.) Zabari Miklós elszámolása (Kár. oklt. III. 149. l.) stb.

³² Hazai Okmt. I. 403. l. és M. Ny. XVI. 17. l.

emberektől származnak magyar iratok szétszórva minden összefüggés nélkül a Dunántúlról,³³ az Alföldről,³⁴ a Felvidékről,³⁵ Erdélyből.³⁶ Persze csak igen ritka esetlegességek ezek: a vidéki magyar társadalom már vázolt lassú írásbelivé válásának gyér tanujelei. A vidéki nemesség iskolát járt tagjai közül már sokan nem helyezkednek el a királyi udvarban, vagy az egyházi pályákon. Különösen a kevésbé iskolázottak közül nem egy maradhatott otthon szülőfaluja környezetében. Ha ilyennek azután szüksége volt írásra s önmaga írt, természetesen a magyar nyelvet használta. Pl. nagyon valószínű, hogy a Vér Andrásról származó iratokat maga Vér András írta.³⁷

A többi magyar irat nagy részénél már nem tehetjük fel, hogy az oklevéladó maga lett volna az oklevél írója is. A legtöbb esetben könnyen elfogadható, hogy az oklevéladó valamilyen vándorló írogató deákkal, esetleg más írástudóval íratta meg azt, amire szüksége volt. Ezek a vidéken csatangoló, éppenséggel nem nagy képzettségű diákok, félbemaradt klerikusok, fitogtatták ugyan kevéske latin tudományukat s egy-egy formulát, — leginkább a dátumot — latinul írtak, de annyira már nem tudtak latinul, hogy az egész iratot latinul fogalmazták volna meg.

Hihetőleg ezektől a nem klasszikus műveltségű, gyakorlati írás-iskolázású deákoktól származnak a magyar nyelvű polgárság első írásos magyar emlékei is. A lassan magyarosodó Kassáról ismeretesek a városi magyar nyelvű írásbeliség első bizonyítékai. Egy hivatalos jegyzőkönyvben, a „*Protocollum inhibitionum*,

³³ Bezerédi György levele. Hegykő (Sopron vm.) 1514 v. 1524. (M. L. T. I. 1. l.) Bodó Ferenc végrendelete 1517. Potol (Tolna vm.) (Tört. Tár 558. l.), Véssei Mihály levele Berzence (Somogy vm.) 1531. (Ltri Közl. I. 133. l.)

³⁴ Ábránfi Péter záloglevele. Csáb (Békés vm.) 1521. (M. Ny. IX. 445. l.); Putnoky Imre levele 1527. Velezd (Borsod vm.) (Száz. 1874. 347. l.); Ráskai testvérek szerződése. Pálóc (Ung vm.) 1529. (R. M. Ny. E. II. b. 22. l.)

³⁵ Szobonya János levele. (vhol Bars megyében) 1521. (M. Ny. XVI. 17. l.); Szabó János levele Zólyom. 1527. (R. M. Ny. E. II. b. 20.); Szabó Imre levele. Sztropkó (Zemplén m.) 1525. (Tört. Tár. 1890. 200. l.)

³⁶ Fogott bírák osztálylevele. Kolozsvár 1508. (M. Ny. IX. 86.); Mikó Balázs levele. Apanagyfalva (Doboka vm.) 1521 ? (R. M. Ny. E. II. b. 10. l.)

³⁷ Bizonyítja ezt annak a szubjektív hangú oklevélkivonat-sorozatnak írása, melyeket maga Vér András vezetett rá magyarul fontosabb okleveleiro. (Iványi Béla megállapításai M. Ny. IX. 443. s k. ll.)

birsagiorum et neocivium ab anno 1517 usque 1529“-ben 1517-ben és 1520-ban előfordulnak magyar bejegyzések is.³⁸ Minden bizonytalannal magyar deákok szerkesztették az első magyar céhleveleket. III. Ferdinánd 1640-i átiratában maradt fenn Szatmár városának a szabó-céh számára 1525-ben privilegiális alakban kiadott magyarnyelvű céhlevele.³⁹ Magyarnyelvű még a pesti ötvösök céhlevele 1529-ből, melyet 1628-ban írt át töredékesen Esterházy Miklós a pápai ötvöscéh számára.⁴⁰ Mindkét említett átirat kiemeli, hogy az átirat oklevél magyarnyelvű pecsétes oklevél, tehát nem utólagos fordítás. Mindazonáltal félő, azt kell föltennünk ebben a két utóbbi esetben is, amit Békési Emil az 1547-i nagyszombati céhlevélre vonatkozólag mutatott ki világosan, — hogy tudniillik a céhlevelet egyidőben latinul és magyarul állították ki, az eredeti példány a latin lett volna, a hitelesített magyar fordítás pedig a közhasználat, a latinul nem tudó mesterek és legények számára készült.⁴¹ Sokszor nem is készítették ilyen hiteles másolatot, hanem a latin eredetiről több-kevesebb hűséggel egyszerű fordítást szerkesztettek csak s azt használták. Erre példa a debreceni kovács, csiszár és lakatos céh János királytól 1530 augusztus 28-án kapott kiváltságlevele. Ennek latin eredetije megvan a Nemzeti Múzeum levéltárában.⁴² Ismerjük azonban két teljes magyar fordítását is 1531-es⁴³ és 1533-as⁴⁴ keltezéssel. E két fordításon csak a pecsételés hiánya mutatja, hogy nem eredeti oklevéllel van dolgunk, egyébként még az eredetinek az alakját is igyeksenek utánózni.

E pár nyom már kétségtelen bizonyíték arra, hogy a gyérszámú magyarnyelvű polgárság kezd bekapcsolódni az írásbeliségbe s mint német rend-társaik, a latin mellett a maguk anyanyelvét is használják írásaikban.

Fontos szerepe van még a kibontakozó magyarnyelvű gyakorlati írásbeliség kifejlesztésében a magyar nőknek, — éppen úgy, mint a magyar kódexirodalom kialakulásában.⁴⁵ A középkori nők

³⁸ Tört. Tár. 1888. 597. l.

³⁹ Tört. Tár. 1908. 79—85. l.

⁴⁰ Tört. Tár. 1894. 644—49. l.

⁴¹ Tört. Tár. 1883. 174. l.

⁴² N. M. Céhiratok.

⁴³ A föltételezhető eredeti fordításnak XVII. sz.-i másolata a N. M. Céhiratok között 1531. év alatt.

⁴⁴ A debreceni ref. koll. ltr.-ban. Regesztája a Ltri Közl. III. 233. l.-on.

⁴⁵ V. ö. Horváth János i. m. 106. s k. II.

latinul csak kivételesen tanultak, írni sem tudtak, az apácák jó része sem. A műveltebbek is leginkább csak az olvasáshoz értettek.⁴⁶ Ilyen körülmények között nőtől származó iratokkal egyelőre még nem igen találkozunk, de az apa, vőlegény, férj, fiú kénytelen volt magyarul írni leányához, mátkájához, feleségéhez, anyjához, mert az a latint nem értette volna meg. Mindjárt a magyarnyelvű levélírás kezdetét is, — mint láttuk — egy latin missilishez írt szerelmes köszöntő jelenti. 1510-ben Niczky László prágai deák anyjának írt magyarul. 1511-ben valószínűleg a latinul kevésbé tudó apácák miatt kellett a somlóvásárhelyi apácák birtokainak urbáriumát magyarul szövegezni.⁴⁷ 1513-ban Etele Ferenc az anyjával és hugaival történt osztályról ad magyar bizonyosságlevelet. Drágfi János iratai közül is három nőnek szól. 1515-ben van először nő által írt levelünk; valamelyik Révay-lány panaszkodik benne atyjának.⁴⁸ Így folytathatnók tovább a sort, de még csupán egy érdekes jellemző esetet szeretnék fölemlíteni: Verbóczy István 1523-ból származó hivatalos bizonyítványát Kesserő Mihály boszniai püspök és huga békenyilatkozatáról.⁴⁹ Ez ugyanis nyilvánvalóan Kesserő Krisztina miatt került be a magyar nyelvemlékek közé. Mert a bizonyító levél formulás részei, — egyszerűen minden, amit Verbóczy, illetve irnoka, maga fogalmazott, — latinok, csak a két békenyilatkozat magyar; valószínűleg mert úgy hangzott el. A boszniai püspökről igazán nem tehetjük föl, hogy a nyilatkozatot ne tudta volna latinul is megtenni. kézenfekvő tehát, hogy a püspök huga kedvéért beszélt, illetve diktált magyarul. Huga is természetesen magyarul mondta tollba szavait.

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy a magyar írás már az 1530-as évekig terjedő első korszakban eljutott lassan a magánokleveles gyakorlat sok minden ágába s a királyi udvarból, vagy egyes nagyurak környezetéből kiindulva, a vidéki magyar nemesi és polgári társadalmat kezdte hódítgatni. De semmiesetre sem szabad e haladást túlbecsülnünk. Az a 90—95 magyar irat, ami ránk maradt, igazán eltörpülő, számba se vehető kisebbség az ugyanebből az időközből fennmaradt roppant tömegű latin iratokhoz képest. A magyarországi írásbeliségnek úgyszólván kizárólagos

⁴⁶ Bókefi: Népoktatás tört. VIII. fejezet.

⁴⁷ Csak többszörös átíratból ismeretes. (Tört. Tár. 1903. 415—418. l.)

⁴⁸ Száz. 1873. 43—44. l. és M. L. T. II. 1. l. Az író személyére. Lamperth Géza: A magyar levélírás kezdete. (Száz. 1918. 12. l.)

⁴⁹ Zolnai: Nyelvemlékeink . . . 226—27. l.

nyelve ekkor még a latin. A magyar nyelv még annyi szerepet sem játszik a hazai írásbeliségben, mint a német; csak elvétve jelenik meg apró-cseprő fontosságú, leginkább minden jogi jelentőség nélkül való, vagy ideiglenes jellegű iratokban. Nem egy oklevél contextusában olvasunk Vér András záloglevelének záradékához hasonlót: az oklevél csak addig érvényes, „*myg kaptolomban tehetek ezekről valast*“.

*

Szerkezet, oklevélstílus tekintetében az első magyar oklevelek szorosan csatlakoznak az egykorú hazai latinnyelvű gyakorlathoz, annak túlnyomó hatása alatt állanak. Önálló vonásuk igen kevés van, majdnem semmi, amint ez a kezdet-kezdetén éppen nem csudálatos. Természetes következménye annak az alárendelt helyzetnek, melyben a jogi fogalmazásra, tömör szövegezésre még alig-alig használt vulgáris nyelv a századok gyakorlatában kifinomodott, kifejecesedett stílusformákkal, jogi műkifejezésekkel rendelkező latin írás-nyelvvel szemben állott. „A gyermek és felnőtt ember viszonya ez; — mondja Horváth János — szellemi gravitáció, mellyel szemben a gyöngébbnek, a még öntudatlannak eszébe sem juthat védekezni, ellenállást kifejteni.“⁵⁰

A latin oklevélnyelv hatalmas befolyása mellett azonban más jelentéktelenebb hatásokat is észrevehetünk. Corvinus János hitlevelén mintha a latin oklevelekével együtt érezhető lenne a már a XIV—XV. századból fennmaradt magyar eskümintáknak hatása is. A kódexirodalom nyelvének befolyását (és egyúttal életbeivódását) mutatják a végrendeletek arengaszerű részeibe foglalt szép kifejező nyelvezetű elmélkedések a mulandóságról. Általában a levelek egyszerű, zamatos magyar nyelvről jogosan ír nagy lelkesedéssel Lampérth Géza.⁵¹

De mindez csak az iratok szubjektív részére vonatkozik, a missilisekre és az arengákra. Itt a latin oklevélstílushoz való kapcsolat nem közvetlen, csak reminiscentia-szerű. Így a levélíró öntudatlan nyelvérzéke itt még többé-kevésbé győzedelmeskedni tud a latinizmusokon és inkább érvényre juttatja a magyar nyelvben rejlő eredeti stíluszsépségeket. A jogi részleteknek a latin forráshoz való viszonya azonban már sokkal közvetlenebb, alárendeltebb s a mellett bizony igen csak magukon viselik az első

⁵⁰ Horváth János i. m. 261. l.

⁵¹ Id. tanulm. (Száz. 1918. 1—21. l.)

próbálkozások jellegét : hosszadalmasak, pallérozatlanok, sokszor alig tudják kifejezni, amit kifejezni akarnak. Pl. a már sokat említett Corvinus János-féle hitlevél nyelve olyan zavaros, (lehet, hogy ebben talán az átírásnak is van része), hogy az oklevél szövegéből nem lehet megállapítani, milyen területnek, kinek való adományozására adja hitét a herceg. A formulák, mint említettük, javarészt latinból való szolgál fordítások, de a primitív fordítások természete szerint sokkal terjengősebbek, mint latin mintáik. A formulákat talán éppen e miatt sokszor le sem fordítják, hanem latinul írják a magyar oklevélbe is. Mégis ez most a kezdőkorban még nem olyan gyakori, mint később. Inkább úgy járnak el, hogy a formulákat egyáltalán elhagyják.

A latin nyelv gyámsága még olyan nagyhatalmú a magyar nyelv fölött, hogy úgy látszik, mintha minden egyes magyar irat külön-külön, a többi magyar irattól függetlenül szakadt volna ki a latin gyakorlatból. Az első magyar okleveleknek egymás között még kevés közvetlen kapcsolata van, bizonyára gyér számuk miatt. Mégis ugyanazon oklevéladó egy-két oklevelének összefüggéséből talán szabad arra következtetnünk, hogy az egyik oklevél megírásánál az oklevéladó egy másik magyar oklevele lehetett a minta. Drágfi János sűrű egymásutánban írt magyar végrendeleteinek szoros összefüggésére rámutatott már Mészöly Gedeon.⁵² Közös minta használatát tételezhetjük föl Drágfi János 1514-ben kelt két nyugtája és 1520-as záloglevele megírásánál. De ezektől eltekintve is, ha általában nézzük az oklevelek formulás részeit, látnunk kell, hogy lassan-lassan kialakulnak egyes nagyjában általános formulák, — helyesebben mondva kifejlődik a szokásos latin formuláknak egy szinte stereotíp fordítása. Vagyis habár külön, önálló magyarnyelvű írásbeliségről még nem is beszélhetünk és a magyar oklevelek még leginkább latin minták után készülnek, ám a formulák magyarra fordított alakjainak lassú állandósulása bizonyos összefüggésbe s így fejlődési sorba állítja azokat.

Nézzük tehát rendre a formulákat :

Invocatio két végrendeleten maradt fenn, Csáky Benedek 1490-es és Drágfi János 1524-es testamentom-levelén. Az előbbin így hangzik : „Az Urnak nevében Amen.“, a másikon : „*Athyanak fywnak es zenth leleknek newebe.*“ Az intitulatio vagy egyszerűen :

⁵² M. Ny. XIII. 120. s k. II.

„*en ver andras mvrony*“, vagy sokkal inkább használatos a hosszadalmasabb: „*en, ky vagyok Dragffy Janos beltheki*.“ A végrendeletek arengszerű részeiről már szöveztünk. A promulgatiót szívesen elhagyják és az intitulió után egyszerűen rátérnek a narratióra, vagy dispositióra. Ha kiteszik, egyes önállóan fölépő alakoktól eltekintve, a *damus pro memoria* formulát⁵³ fordítják le szó szerint és pedig ebben a lassan állandósuló alakban: „*adom emlekezetul (sokszor emlekezetre) ez leweleth hogy . . .*“⁵⁴ A contextuson belül e jobbadán igen rövid oklevélkében nem igen lehet különválasztani a narratiót és a dispositiót. A corroboratio csak ritkán van meg és a legkülönbözőbb formákat mutatja, — de mindig latinból vett elég gyarló fordítások. Pl. „*en atam ez levelet en kezemel yrtat es en chymeres peczetemel megerovsitven*.“⁵⁵ A datum szót Vér András még szóról-szóra lefordítja: „*adatot*“, de már János herceg hitlevelében „*Ez level költ . . .*“ -tel kezdődik a keltezés s ez marad meg ugyanebben az alakban (természetesen a legkülönfélébb helyesírással) mindvégig e korszakban. Két ízben látunk csak latin keltezést magyar oklevélen, 1526-ból pedig egy ilyen furcsa keltezést olvashatunk: „*datom (!) bechben zeredan*.“⁵⁶ Az aláírás rendszerint latin, de az első, János hercegé magyar: „*Janos Herczegh keze yrassa*.“

A missilisek latinból vett salutatióval kezdődnek ilyformán: „*Kezenetemnek wtanna*.“⁵⁷ „*Kezenethewm ees baradssagom vthan*.“⁵⁸ vagy „*Zolgalatomat Irom*.“⁵⁹ stb. Ez az üdvözlő formula leginkább elmarad, ilyenkor a levél mindjárt megszólítással kezdődik. A magyaros megszólítás Várdai Aladár levelében jelentkezik először: „*En Io Vram*.“ ilyesféle marad később is a főforma: „*En jo estwan vram*“⁶⁰ stb. De sokszor latinizmusok is keverednek a magyar megszólításba: Szalkai „*bizott*“ (confidentissimus) barátjának nevezi Bánffy Ferencet. A szöve-

⁵³ Ez is mutatja, hogy csak a kisjelentőségű okiratokat írták magyarul. Az állandó jellegű oklevelek promulgatiója: „*memoriae commendamus*“.

⁵⁴ Drágfi következetesen „emlékezetül“-t ír, másutt inkább „emlékezetre“ szerepel. (Vér András záloglevele, a kolozsvári fogott bírák oklevele stb.)

⁵⁵ Vér András 1504-es záloglevelében.

⁵⁶ Petrőczy Pál levelén. (M. Ny. VI. 448. l.)

⁵⁷ Bezerédi György levelében.

⁵⁸ Szalkai László levelében.

⁵⁹ Mikó Balázs levelében.

get befejező záradék rendszeren ilyesféleképen hangzik: „*az vr isten tarcha meg keg' (elmedet)*,”⁶¹ de sokszor el is marad. A külső címzést szokták leginkább latinul írni. Legteljesebb magyar alakja: „*Ez leuel ad(assek) az Nagy Sombati byronak ennekem Ig(en) byzodalmas wram(na)k tulajdon kezyben.*”⁶² (*ad manus x. dirigatur* terjedelmesebb fordítása). A később használt hosszas, cikornyás rangjelzők, melyek elsősorban a török íródeákok működése révén jutottak a magyar írásbeliségbe, itt még teljességgel hiányoznak.

Még valamit kell e korai magyar iratok nyelvezetéről megjegyeznünk. Ámbár mint láttuk, nyelvük, formulakészletük erős, leküzdhetetlen latin hatás alatt áll, mégis az oklevelek nyelve keveretlenül, tisztán magyar. Latinizmusok előfordulnak e korai magyar iratokban, de latin szavakat, vagy éppen mondatokat, mint amilyenek később lépten-nyomon előbukkannak, ezekben alig találunk. Mint mondtuk már, legfőljebb egy-egy formula latin olykor-olykor, de az oklevél magyar szövegének egységét nem szaggatják meg más latin szavak.

⁶⁰ Drágfi levelében Károlyi Istvánhoz. (Kár. oklt. III. 86. 1.)

⁶¹ Mikó Balázs levelében.

⁶² Korponai Szabó János levelén.

3. A MAGYARNYELVŰ ÍRÁSBELISÉG TELJES KIFEJLŐDÉSE A XVI. SZÁZAD DEREKÁN.

A XVI. század első harmadában szépen terjeszkedő, terebélyesedni kezdő magyarnyelvű magánírásbeliségnek fejlődésében bizonyos rövid ideig való megállás, stagnálás, sőt egyes tekintetekben visszaesés állott be a mohácsi vészre következő tíz év vége felé, az 1530-as évek közepe táján. Az írásbeliséget tápláló, a XV. század második fele óta nagy virágzásnak örvendő katolikus iskolázás a török háborúk, pártharcok pusztításai nyomán megakad, sőt a legtöbb helyütt egyáltalán meg is szűnik. Jól ismeretes, hogy a mohácsi vést követő zavarokban a magyar katolikus egyház szervezete megroppant. Intézményeit tápláló birtokai egymás után vesznek el. A káptalanok, kolostorok sorra a török, vagy világi kommandátorok kezébe kerülnek s ez egyenlő az iskolák pusztulásával.¹ A Bécsbe került királyi udvar sem játszhatja azt a szerepet, amit Mohács előtt játszott. A XVI. század első negyedének virágzó iskoláiból mindössze a töröktől nem pusztított területek városi iskolái maradtak meg, de ezek, miként azelőtt, most is még a hazai német írásbeliség táplálói. A protestáns iskolázás pedig kialakulóban sem volt. Ilyen körülmények között éppen nem csodálatos az analfabétizmusnak némi előnyomulás a magyar társadalomban.² Az 1540-es magyar és az 1550-es erdélyi országgyűlések többször panaszkodnak az iskolahiány miatt bekövetkező nagy műveletlenségről. Csupán a régi idők litterátusai és a külföldi iskolázottságú jobbmódúak maradnak meg az aktív

¹ Frankl Vilmos: Hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bpest 1873. 4. s k. ll. — Hóman—Szekfű: Magyar Történet IV. 282. l. stb.

² Itt — mint általában a hazai írásbeliség koroteinek, kiterjedtségének, határainak tárgyalásánál — csak általánosságban s igen óvatosan szabad beszélnünk addig, míg pontos részletkutatások nem állanak rendelkezésre.

írásbeliség terén. Ezek inkább csak missilisekben használták a magyar nyelvet, a magánokleveles gyakorlat már-már hódolni kezdő területei szinte újból bezárulnak a magyar nyelv előtt.

A magyarnyelvű írásbeliség fejlődésében bekövetkező e hanyatlást s az azt követő újabb, nagyarányú föllendülést szépen szemléltethetjük a XVI. századról kiadott sorozatos missiligyűjteményeken. A Magyar Leveles Tár két kötetében a Jakubovichtól megejtett dátumjavítások után³ 1530-ból három, 1536-ból egy, 1538-ból két, 1540-ből két, esetleg három, 1541-ből egy, 1542-ből már hét magyar missilist látunk. Igen plasztikus képet nyújtanak a fejlődésnek az 1530-as évek közepén beálló zökkenőjéről Mályusz Elemér publikációi a Nádasdy-levéltárból.⁴ 1531-ből négy, 1532-ből öt, 1533-ból egy, 1534-ből egy, 1535-, 1536-, 1537-ből egy sem, 1538-ból három, 1540-ből négy, 1541-ből négy, 1542-ből már tizenhét a magyar levelek száma. Ődöngő Ábelnek a Batthyány-levéltárból kiadott magyar levelei⁵ sorában 1534 és 1537 között keltezett nem látunk, pedig 1533-ból háromról, 1534-ből egyről és 1537-ből ötről tud. A Héderváry-oklevéltár meglehetősen nagyszámú magyar missiliseinek sorozata is bezárul 1534—35-tel s csupán 1540-ben kezdődik újra. A harmincas évtized középső évei közül: 1535-ből mindössze két vagy három, 1536-ból⁶ pedig csak egy magyarnyelvű missilist találtam az egész általam átnézett anyagban. Az 1535-re fölvetett három missilis közül is csak Nagy Péternek a bártfai tanácshoz intézett levele⁷ sorolható itt fel teljes joggal. Héderváry Lőrinc levele vegyesen magyar és latin, de inkább latinnyelvű.⁸ Szentpéteri Jánosnak öccséhez címzett missilise pedig keltezetlen; a Nemzeti Múzeum Kézirattára előttem ismeretlen okból tekinti 1535-ből származónak.⁹

Még szembetűnőbb a fejlődés egyenetlensége a magánokleveleknél. Sőt itt határozottan visszaesésről beszélhetünk. 1531-ből ismerjük Ruszka Dobó Ferenc szerződését atyafiaival,¹⁰ 1536-ból

³ M. Ny. XV. 123. l.

⁴ Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. 1531—1549. (Ltri Közl. I., II., III., IV., V., VI., VII. köt.)

⁵ M. Ny. VI. 229. s k. II. és 448. s k. II.

⁶ Akác Pál levele Batthyány Ferencnek. (M. L. T. I. 6. l.), de lehet, hogy ez is 1538. keltezésű (l. Jakubovich megjegyzését a M. Ny. XV. 123. l. -on).

⁷ Tört. Tár 1882. 388. l.

⁸ Héd. okl. II. 80—82. l.

⁹ N. M. Kézirattár. Nyelvozlékek 31. sz.

¹⁰ R. M. Ny. E. II. b. 27. l.

Dienesfalvi János kötelezvényét¹¹ és 1538-ból inkei Lóránt Miklós menedéklevelét.¹² 1539-ből és 1540-ből összesen négy példányban maradt ránk Majlád István, Balassa Imre, Kendi Ferenc és társaik újabb szövetségesek csatlakozásakor újból és újból alig változtatott alakban kiadott frigylevele.¹³ 1539-ben kelt Károlyi Lőrinc kötelezvénye Károlyi Zsigmond számára.¹⁴ Ha okiratnak számítjuk Paksy Anna 1539-ből származó megpecsétetlen kelengyejegyzékét is,¹⁵ mindössze kilenc okirat jut erre az évtizedre, az is részben az elejére, részben a végére s a kilencből négy egyugyanazon oklevél többszöri kiadása csupán. Igen kevés ez, különösen, ha tudjuk, hogy az előző évtizedből szigorú számítás mellett is tizenhárom-tizennégy magyarnyelvű okirat maradt fenn.

A magyarnyelvű oklevelek számának nagyobb csökkenése és a magyarnyelvű missilisek sokasodásában kétségtelenül észrevehető zökkenő nem jelenti azonban a magyar nyelv végleges hátrábszorulását, hanem a hirtelen nekilendülő fejlődés első kezdeti fázisa után sokszor bekövetkező rövid stagnálást, pillanatnyi elernyedést. Figyelembe kell venni azt is, hogy az 1530-as évek közepe tájáról szervezetlen eredetű magánoklevelek, missilisek latin nyelven is kisebb számban ismeretesek, éppen az előbb említett kulturális okok miatt. Így a magyarnyelvű iratok száma a latinokéhoz képest nem igen csökkent, sőt bizonyos szemszögből nézve, mintha emelkedett volna. A legközvetlenebb iratokra, a missilisekre vonatkozik ez. Itt inkább a fejlődés vonalának egyenetlen előrehaladását kellett megállapítanunk, a missilisek számának kevesbedéséről nem volt szó. Leveleznek magyarul most már a vezető nagybitrokosokon kívül a vidéki kismanesség írástudó képviselői is. Nádasdy Tamás, Thurzó Elek, Batthyány Ferenc, Kristóf és Orbán, somlyai Báthory István vajda, Zrínyi János mellett ott látunk a Dunántúlról, a Felvidékről származó kisebb nemeseket, jórészt a nagyurak szervitorait, gazdasági tisztviselőit,

¹¹ N. M. Kézirattár. Nyelvemlékek. 32. sz.

¹² N. M. Kézirattár. Nyelveml. 38. sz.

¹³ I. 1539. febr. 12. Gyerge (= Gyergyó⁹) (Tört. Tár. 1878. 183. 1.); II. 1539. dec. 20. Almás (R. M. Ny. E. II. b. 32. 1.); III. 1540. jan. 2. Szentgál (Tört. Tár 1892. 89. 1.); IV. 1540. dec. 26. Szentgál (R. M. Ny. E. II. b. 37. 1.). A négy oklevél között a intitulatió és dátumon kívül csak helyesírásbeli különbség van.

¹⁴ R. M. Ny. E. II. b. 21. 1.

¹⁵ R. M. Ny. E. II. b. 34. 1.

ispánjait, sáfárjait. Ezek a kisemberek nem tudnak jól latinul, még kevésbé németül, így a németajkú városokba, Nagyszombat, Kassa, Bártfa városoknak is magyarul írnak apró-cseprő ügyeikben. Német embertől, a szebeni szász eredetű Armbrust Mátyástól is van már magyar nyelvű missilisünk.¹⁶

Amint érintettük, az 1540-es években újból, egyre fokozódó mértékben indul meg a magyar nyelv terjedése a gyakorlati írásbeliség terén. Ez ismét csak az iskolázás fejlődésével, a laikus írni tudás terjedésével kapcsolatos. Miként a katolikus iskolaügy szertehullásának következményeit megérezte az írásbeliség, úgy most az 1540-es évektől erősebben kibontakozó, mind szélesebb körökben szétáradó protestáns iskolázás, majd a század vége felé a nálunk is hatni kezdő jezsuita iskolaügy az írásbeliség területeinek hatalmas kitágulását, demokratizálódását s ezzel egyúttal nemzetivé tételét is jelentette.

A reformáció először a többé-kevésbé épen megmaradt városi iskolákat szerezte meg. A mi szempontunkból a legnagyobb jelentőségű azonban a nagybirtokos főurak meghódítása volt. A XVI. század történetében oly fontos szerepet játszó nagybirtokon történt meg a reformáció korában a magyar nemesség és az alsóbb osztályoknak nagyobb mértékű bevonása az írásbeliségbe. Ezen a téren is a nagybirtok veszi át a nemzeti nyelvű királyi udvar szerepét. A nagyurak udvarában, kastélyában majd mindenütt prédikátor van és a legtöbb helyen még külön tanító, aki az udvarában nevelkedő nemes úrfiakat és kisasszonyokat hittanra, írás-olvasásra oktatja és pedig a latin mellett már magyarul is.¹⁷ A nagybirtok tartja fenn azokat a magasabb és alsóbb iskolákat, ahol az alacsonyabbrendűek, jobbágyok, polgárok, kisebb nemesek tanulnak. Ezek az iskolák ontják magukból az írástudó elemeket. A tehetségesebbek tovább indulnak a külföldi egyetemekre, hogy hazajövének, prédikátorok lehessenek. Egyesek a falusi prédikátorok mellé mennek tanítómesternek; a XVI. században már majd minden protestáns községben van iskolamester.¹⁸ Ugyanúgy el-

¹⁶ Ltri Közl. I. 134. l.

¹⁷ Részletesen ír ezekről szokott lelkes modorában Takáts Sándor. Több ilyen udvari tanítót névszerint is fölemlít. (Rajzok a törökvilágból. I. 12. s k. ll.)

¹⁸ Frankl i. m. 17. s k. ll. és Révész Imre. A magyarországi protestantizmus történelme. Bp. 1925. 26. l. stb. stb.

rendeli az 1560-as nagyszombati zsinat, hogy minden katolikus plébános tartson iskolamestert.¹⁹ De az alacsonyabb iskolákból kikerülő litterátusok legnagyobb része elmegy vándorló, levélíró diáknak. Ezek a diákok lesznek azután a magyar nyelv írásos használatának legfőbb terjesztői.²⁰ Szolgálatába állanak a nagyuraknak, a török basáknak, havasalföldi és moldvai vajdáknek, vagy a végvárbeli vitézeknek, a városoknak, sőt a falvaknak és mindenütt a magyar nyelvet használják írásaikban. A diákok közül sokan mint kalmárok, tőzsérek helyezkednek el s ezzel megjelennek az alföldi parasztvárosok az aktív írásbeliség területén, mint látni fogjuk, még a török hódoltság alá jutó területeken is. Úgy hisszük, hogy a lassan polgárosodó nagy tőzsérvárosokban, pl. Debrecenben, alakulhattak már ezidőtájt magyar írásiskolák, a felvidéki német városi Schreiberschulék mintájára. Hiszen pl. az első magyarnyelvű tankönyvek is Debrecenben jelentek meg.²¹ De a magyar iskolákból csak „paraszt-diák”-ok kerültek ki, mint az egykorúak mondták; élesen megkülönböztették ezektől azokat a magasabb végzettségű diákokat, akik több nyelven tudtak tökéletesen fogalmazni.²² E kétféle műveltségű diákok szerepléséből még sok mindent fogunk megmagyarázhatni.

Az írásbeliség laicizálódásának, általánossá válásának hatása már a negyvenes években észrevehető volt. Az ötvenes években azonban már egy csapásra megszorodik a magyarnyelvű iratok száma. „Hazánk levelezése a XVI. század közepén mintegy varázsütésre magyarrá válik” — írja Takáts Sándor.²³ Ugyanígy rohamosan magyarosodik a szervezetlen magánokleveles gyakorlat és a század végére jórészt magyar nyelvűvé lesz a magyar vidékeken.

A magyar nyelv írásos használata az előbb kifejtett okokból először természetesen a nagybirtokon válik nagyarányúvá. A nagybirtok igazgatásában kifejlődő írásbeliség már a harmincas években kezd magyarosodni, mint említettük és az ötvenes évektől kezdve —

¹⁹ Frankl i. m. 5. l.

²⁰ A diákok szerepére Takáts Sándor i. m. első fejezete: A magyar és török diákok.

²¹ S. Szabó József: Műveltségi állapotok, főként az iskolázás Debrecenben, a reformáció korában. Debrecen 1924. 20. l.

²² Takáts i. m. 22. s. k. II.

²³ Takáts i. m. 23. l.

főként Dunántúlon — jóformán tisztán magyarrá lesz. A várnagyok, ispánok, porkolábok, tiszttartók, udvarbírák, sáfárok s a hatalmas számú egyéb szervitorok, a nagybirtok különböző iskolái révén, már javarészt litterátus emberek. Tanultak ezek valamit latinul is, de leginkább csak magyarul, vagy horvátul, tótul tudnak jól, szóval vulgáris nyelveken ²⁴ s leveleikben sem használhattak más nyelvet.

Szépen szemlélhetjük ezt a kibontakozó, terebélyesedő magyar nyelvű gyakorlati írásbeliséget a Nádasdy-birtokon. Nádasdy Tamás maga is magyarul folytatta oly híressé vált levelezését feleségével és családjának tagjaival. Familiárisaitól egyenesen megkövetelte, hogy magyarul levelezzenek.²⁵ S a szervitorok — akik gyakran kiteszik nevük mellé a deák címet —, csakugyan magyarul írnak uruknak. Leginkább a gazdaság apró-cseprő ügyeiről, esetleges hatalmaskodásokról, törökdúlásokról, személyi ügyekről, egyéb hírekről tesznek jelentést, vagy néha valami személyes kéréssel fordulnak hozzá. Egymás között vagy a birtokkal szomszédos városokkal is leveleznek hasonló dolgokban. Gazdasági parancsleveleket küldöznek a falvaknak. A missiliseken kívül magyarul vezetik számadásaikat és egyéb gazdasági iratokat.²⁶ Kezük annyira megszokta a magyar írást, hogy latin iratokat is magyarul írnak alá. Latin nyugta alatt olvashatunk ilyen aláírást: „*senney ferencz keze yrasa*“.²⁷

A Dunántúl másik nagybirtokának a Batthyány-birtoknak levéltárában szintén mérhetetlen tömegű magyar missilis maradt fenn.²⁸ A körmendi levéltárban van az első magyar formuláskönyv, melyben a köszöntő, barátságot ajánló, a hívó, a dúló, a menedék-, a temetésre, menyegzőre hívó, stb. levelek formuláját jegyezték föl.²⁹ Általában, mintha a dunántúli nagybirtokok magyarnyelvű írásbelisége hamarabb fejlődött volna ki a felvidékiekéénél és a

²⁴ V. ö. Salamon Ferenc: Az első Zrínyiek. Pest 1865. 249—250. l.

²⁵ Hóman—Szekfű: Magyar történet. IV. 191. l.

²⁶ L. Mályusz idézett publikációi a Ltri Közl.-ben; Károlyi Árpád—Szalai József: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése; és a M. L. T. I. kötete anyagának nagy része.

²⁷ Dr. vitéz Házi Jenő: XVI. századi magyarnyelvű levelek. Sopron sz. kir. város levéltárából. Sopron 1928. (Ézentúl: Magyar lev. Sopronból) XIV. l.

²⁸ L. Ódöngő Ábel i. közléseit a M. Ny. VI-ben.

²⁹ E formulás könyvet nem láttam. Takáts Sándor említi minden közelebbi adat megnevezése nélkül i. m. I. 23. l.-on.

kelet-magyarországiakénál s később is, mintha tömegesebb lenne. A kiadott XVI. századi magyar levélgűjtemények javarészt dunántűli anyagot közölnek. Nem tekintve a hatalmas Zrínyi-birtokot,³⁰ még pl. a kisebb jelentőségű Várdai-, Bátmonostori Töttös-birtokon is kiterjedt magyar levelezés folyt, mint a zsélyi levéltár nagy magyar anyaga bizonyítja.³¹ A Felvidék nagybirtokain, a Thurzó-, Forgách-, Balassa-, Dobó-, Perényi- stb. birtokon³² nagyjában az ötvenes évek vége felé tűnik fel a magyar nyelv az iratokban, de elég szórványosan, oly hatalmas elterjedettségre sohasem tett szert, mint a Dunántúlon. Sőt pl. a Balassa-levéltár anyagában a harmincas években már föllépő tótnyelvű iratok mintegy harminc évvel megelőzik a magyarnyelvűeket. Aránylag legnagyobb magyar anyaga a Perényi- és a Dobó-levéltárnak van. A dunántűli nagybirtokokéhoz hasonló nagyméretű magyarnyelvű írásbeliség talán csak a két Báthory-nagybirtokon lehetett, éspedig már a negyvenes évek végétől. E magyar iratok azonban a többi Báthory-iratokkal együtt nagyon szétszóródtak. A Károlyi Oklevéltárban, Döbrentei nyelvemléksorozatában s a Történelmi Tárbán van kiadva néhány belőlük, néhányat találtam a nemzeti múzeumi Kállay- és Forgách- s az erdélyi múzeumi Gyulay-Kuun-levéltárban.

De nemcsak a vezető nagybirtokokon, hanem több-kevesebb mértékben mindenütt a kisebbeken is tért hódít a magyar írás. Magyar urbáriumok, leltárjegyzékek, kárjegyzékek készülnek. A földesúr magyar adománylevelet, kiváltságlevelet ad familiárisainak, jobbágyainak, magyarul ad ki utasításokat tisztartóinak s azok magyarul továbbítják azt a falusi bírákhoz. Magyarnyelvű a Héderváry-család birtokainak urbáriumma 1554-ből³³ és a locsmáncsi dézsmakerület gabona- és bordézsmajegyzéke 1557-ből.³⁴ Az első magyar inventáriumok a színéri (1559)³⁵ és a tihanyi

³⁰ V. ö. Barabás Samu: Zrínyi Miklós, a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. I—II. Bpest 1898—99.

³¹ V. ö. Jakubovich Emil és Lukesics Pál megjegyzéseit a M. Ny. XXII. és XXVI. köt.-ben.

³² A szétszóródott Thurzó-ltr kivételével e családi levéltárak a Nemzeti Múzeumban vannak. A Dobó-ltr. az Orsz. Ltr. kincstári osztályán. Sorozatosabb publikáció csak a Perényi-ltr anyagából jelent meg a Tört. Tár. 1900. 109—134. l.-on.

³³ Héd. Oklt. II. 185. l.

³⁴ Magyar lev. Sopronból. 5—23. l.

³⁵ M. Ny. XXV. 150. l.

vár (1560)³⁶ fölszereléséről készültek. A kiadott anyagban a legkorábbi magyar nyelvű mandátum-alakú parancslevelek Csoltai Pál régéci tiszttartótól 1559-ből³⁷ és Lukács bajoni udvarbírótól ismeretesek 1570-ből.³⁸ De a kiadatlan levéltári anyagban jóval korábbiakra akadtam: 1552-ből valók Báthory Bonaventura András és öccse, Miklós mandátumai ecsedi provizorukhoz, Sulyok Ferenchez.³⁹ Ezek az első magyar nyelvű mandátumok. A földesurak kiváltságlevelei, mint általában az örök érvényűnek szánt oklevelek, még inkább latinok, de magyarok is akadnak. Pl. Gersei Pethő János zólyomi főispán 1574-ben magyar nyelvű okirattal adományoz szabad házhelyet egy familiárisának.⁴⁰ Károlyi György 1568-ban ad kiváltságot várbeli jobbágyság számára bizonyos szőlők dézsmájára vonatkozólag.⁴¹ Alsólendvai Bánffy István 1588-ban magyar nyelvű kiváltságlevelet írat Alsólendva városa számára.⁴² Magyar úriszéki ítéletlevelünk már 1555-ből van.⁴³ A jobbágyok irataival is találkozunk a nagybirtok írásbeliségének kereteiben. Persze, ezek mind a nótáriusok munkái. 1546-ban Nagytúr hevesmegyei falu magyar levélben válaszol földesurának borvásárlási parancsára.⁴⁴ 1551-ben magyarul panaszkodnak uruknak a somogymegyei iharosi jobbágyok.⁴⁵ És folytathatnók a sort még így tovább.

A nagybirtok által fenntartott iskolákból az írásbeliség tovább sugárzott a birtokon kívül álló rétegek körébe, elsősorban — mint már említettük — a vándordiákok révén. E diákok egy része katonának is beállt, nem egy katona kiteszi e korban neve mellé a „deák“ címet. Sok litterátus pedig egyenesen seregdiáknak szerződött a végvárakba.⁴⁶ Ezek vezették a várkönyvet, a mustra-

³⁶ Tört. Tár. 1878. 342. 1. és 1879. 124—142. 1.

³⁷ R. M. Ny. E. II. b. 158—159. 1.

³⁸ Kár. Oklt. III. 387. 1.

³⁹ E. M. Gr. Gyulay—Kuun-cs. ltra. Igen jelentősek ezek a mandátumok, mert formuláik, diktátumuk erősen emlékeztetnek a később 1562-ben megjelenő erdélyi fejedelmi mandátumokra. És 1552-ben, e magyar nyelvű mandátumok kiadatása idején Báthory Bonaventura Ferdinánd erdélyi vajdája volt!

⁴⁰ N. M. Gr. Teleki-cs. nagyabláti ltra.

⁴¹ Kár. oklt. III. 381. 1.

⁴² M. Ny. XII. 32—33. 1.

⁴³ R. M. Ny. E. II. b. 112. 1.

⁴⁴ R. M. Ny. E. II. b. 61. 1.

⁴⁵ M. L. T. I. 91. 1. Ugyánitt több ilyen levél is van.

⁴⁶ Takáts Sándor i. m. I. 6—7. és 42. 1.

lajstromokat, ezek írták a végvári vitézek vagy kapitányok, hadnagyok nevében Bécsbe a királyhoz, vagy a főhercegekhez, esetleg a nagyurakhoz, városokhoz azokat a megható magyar leveleket és folyamodványokat, melyek oly nagy tömegekben maradtak meg a XVI. század közepe óta.⁴⁷ Sűrűn leveleznek a törökkel is — persze ugyancsak magyarul — leginkább fogolykiváltás, vagy valami párviadal ügyében. De természetesen nemcsak a missiliseket, hanem egyéb iratokat is magyarul vetik papírra. Kozma Péter, „*a magyar regement Incolonellusa*“, magyar nyugtát állít ki lóvásárlásáról⁴⁸ 1556-ban. Tóth János a komáromi „*chatazo legenyeknek elewttek Iaroya*“ 1574-ben magyar menedéklevelet ad egy rovónak a kifizetett zsold fejében.⁴⁹ Szintén magyarul szerkeszti a váradiák a királyi várak inventáriumát. Így először az egrét 1562-ben.⁵⁰ Valószínűleg gyakran írhatták magyarul a hadi bírák ítéletlevelét. Legalább is erre mutat Vékei Ferenc hadbíró („*Chazarnak Ew ffelegshenek hady Byraya Es Capitanya*“) egymástól független ügyekben kiadott két ítéletlevelének igen fejlett nyelvezete, mindkettőben azonos, kialakultnak látszó formulái.⁵¹ A magyar nemzetiségű és megmagyarosodott délszláv, horvát, dalmata, szerb királyi kapitányok, Krusith János, Bebek György, Kerecsényi László, Bakith Pál, Dobó István, Gersei Pethő János, Enyingi Török Ferenc, Telekessi Imre, Zay Ferenc stb. stb., de még a németek is, pl. Salm Eck, Rueber János vagy Ungnad Kristóf magyarul küldik rendeleteiket vagy kéréseiket a városokhoz, nagybirtokosokhoz.⁵² Ugyancsak hadügyben kiadott mandátum volt a talán a magyar királyi kancelláriából a XVI. században egyetlenként kikerült magyarnyelvű oklevél, ha ugyan itt is nem az eredetinek csak egykorú fordításával van dolgunk. Miksa

⁴⁷ E levelekből csak néhány van kiadva. Nagy tömegükre mindenestre jellemző, hogy Takáts Sándor jóformán csak e missilisek és folyamodványok szolgáltatva anyagra támaszkodva írta meg kitűnő munkáját a magyar gyalogság kialakulásáról.

⁴⁸ N. M. Magyar nyelvemlékek csoportja.

⁴⁹ N. M. Magyar nyelvemlékek csoportja.

⁵⁰ Tört. Tár. 1881. 746. l.

⁵¹ Az első 1566. jún. 24. Ungvár (R. M. Ny. E. II. b. 196. l.); a másik 1566. aug. 25. Párkány (Győr vm.) (N. M. Gr. Teleki-cs. nagyabláti ltra.)

⁵² A kir. kapitányok és kisebbrangú tisztak Döbrenteitől kiadott magyar iratainak jegyzéke a R. M. Ny. E. II. b. és III. b. kötetének tárgymutatójában „Hadirend intézkedései“ címszó alatt. L. még a Tört. Tár. 1882. 390. s k. II. stb.

főherceg, cseh király küld mandátumot 1558 április 6-án Bécsből Magyar Bálintnak, hogy két más komisszáriussal együtt vezessék be Horváth Markót a szigetvári kapitányi tisztségbe.⁵³ Ha esetleg az oklevél szövege nem is a kancelláriában készült, mégis alkalmasint Bécsben szerkesztették. Mindenesetre német ember munkája. Ezt kétségtelenül elárulja több apró jelen kívül az, hogy az oklevél fogalmazója elvétí a tárgyas igeragozást és pl. *cselekedeth* helyett „*chelekedeth*“-t és hatod helyett „*hadot*“-ot ír; ilyesmit pedig született magyar ember nem írt volna.

A végvári hadseregnél jóval jelentősebb a közép- és kisbirtokos nemesség, a polgárság, sőt a jobbágyság felsőbb rétegei, a mezővárosi polgárok közt kifejlődő magyar írásbeliség. Már a negyvenes évek vége felé, de még inkább az ötvenes évek elején elterjedtek a magyar missilisek, majd a magyar okiratok a nagybirtok belső életén kívül élő elemek között mindenfelé a csonkán megmaradt országban, Dunántúltól fel Erdély határáig, sőt azon is által, — mint látni fogjuk. A magyarnyelvű írásbeliségnek a rövid hanyatlás után ez az újból nekilendülő rohamos kiterjedése nagyjában egyidejű lehetett az egész királyi Magyarországot területén. Nem nehéz ezt megértenünk abban a korban, midőn az egész lakosság vándorol, mozog a török miatt s a békésebb területeken is állandóan élénk szellemi és kultúrérintkezést hoznak létre az egyes vidékek között az országban szerteszéledő, mozgékony prédikátorok. Ők azok, akik még a török hódoltság alá jutott területeket is át- meg átutazzák s nem engedik azokat sem kikapcsolódni teljesen a hazai szellemi és kulturális mozgalmakból. Mindent összevetve, annyit föltehetünk, hogy a magyarnyelvű írásbeliség dús kivirágzása akárhonnán, talán több iskolaközpontból éppen egyszerre kiindulva, de igen hirtelenül, pár év alatt elborította az egész nagyra nőtt magyar írásterületet. Legföljebb a periferikus vidékek, a Balatontól délre eső törökjárta terület s a végvárok környéke kapcsolódott bele érthető okokból nehezebben az írásbeliségbe, ellenben pl. Szlavóniából, Zágráb, Varasd, Kőrös megye magyar köznemeseitől is vannak már az 1540-es évekből

⁵³ M. L. T. I. 287. 1. Szalay itt egykorú másolatnak jelzi. Nehéz már most eldönteni, hogy ez az egykorú másolat nem inkább egykorú fordítás-e. Annál nehezebb ez, mert ma már a XVI. sz.-i másolat sincs meg eredetiben, csak Szalay másolatában. (N. M. Magyar Nyelvelmékek csoportja.)

magyar irataink. A török hódoltság területén azonban csak a megduzzadt mezővárosokban alakult ki lassan-lassan némi magyar írásbeliség. Erdélyben később terjedt el, mint a királyi területeken. Ám ennek az erdélyi magyarnyelvű írásbeliségnek más a fejlődésmenete és annyi önálló vonása, jellemzője van, hogy külön fejezetben fogunk vele foglalkozni.

A magyarnyelvű írásbeliségnek hirtelen kiterjedése tehát egyidejű volt ugyan a királyi Magyarország területén, de nem volt egységes, egyenlő mértékű. A magyarnyelvű szervezetlen magánírásbeliségnek két, nem élesen elhatárolódó, de területileg különválasztható része állapítható meg. A nyugati részeken már a korábbi időkben is terebélyesebb, törzsökösebb a magyarnyelvű írásbeliség fája ; viszont a keleti részek magyar írásbelisége, bár lassabban indul növekedésnek, de kezdettől fogva inkább sokoldalú, mint nyugati testvére ; Dunántúl, a Kis-Alföldön, a Nyugati-Felvidéken javarészt csak missilisek szerepelnek magyar nyelven ; a Keleti-Felvidéken, az Alföldön és hozzátehetjük, — Erdélyben a missilisek mellett az okleveleknek és okiratoknak sok válfaja is jelentékeny részét alkotja a magyarnyelvű magánírásbeliségnek.

A missilisek, a mindennapi élet e legközvetlenebb kifejező¹ magyarosodnak meg természetesen legelőször, elsősorban a nyugati részeken, de másutt is az országban. Igen fontos szerepe van e hatalmas tömegű missilisnek. Ezek már magukban fejlett gyakorlati írásbeliséget jelentenek. Népszerűsítették, mintegy beidegzették az emberekbe a magyarnyelvű írást. Nagy jelentőségük van továbbá azért, hogy a missilisekben szokásos formulaszerű, stereotíp kifejezések sokszor a jogügyi iratokba is bejutottak ; több magyarnyelvű oklevélformula kimutathatólag a missilisekből veszi eredetét. Már maga a missilisek nyelve többé-kevésbé hozzájárult a magyar oklevél nyelv kialakulásához. A magyarnyelvű jogügyi írásbeliség kezdeteit így a missilisek közt is kell keresnünk. Az első magáneredetű oklevelek jórésze tulajdonképpen jogügyi tartalmú missilis. Már a kezdő korban találunk erre példát bőven : Szalkai László deák 1510-ben a Bánffy Ferencen esett kár megtérítésére kötelezi magát, Drágfi János 1512-ben 2—300 forint kölcsönt kér atyafiától, Károlyi Istvántól,⁵⁴ Bezerédi György 8 forint hovafordításáról intézkedik. Később, az 1530-as évek hanyatlásának idején, — mikor magyarnyelvű oklevél alig egy-

⁵⁴ Kár. Oklt. III. 86. 1.

kettő akad, — majdnem csupán ezek a jogügyi tartalmú missilisek jelentik az előző korszak magyarnyelvű jogügyi írásbeliségének folytatását. 1530-ból Tárcay János⁵⁵, 1531-ből Ivánkai Vitéz Miklós,⁵⁶ 1532-ből Bornemissza Gergely,⁵⁷ 1535-ből Nagy Péter,⁵⁸ 1530—39 között Krusith János⁵⁹ stb. stb. levelei, mind jogügyi tartalmúak. Ezeknek a száma később sem csökken. Erősen föllendíti szaporodásukat a polgárosodó, bor- vagy marhakereskedéssel foglalkozó magyar mezővárosok felcseperedő írásbelisége. Különösen az akkor szépen gazdagodó és mozgékony Debrecen szerepel élénken. Itt már a magyar üzleti levelezés nyomaival is találkozunk. Tar István debreceni kereskedő, írásban tesz ajánlatokat a szepesi kamarának.⁶⁰ Különböző városbeli polgárok pénzügyletei, követelései, tartozásai, peres ügyei dolgában az érdekelt városok bírái, illetve tanácsai gyakran folytatnak egymással levelezést. Már a század közepe óta ismeretesek ezek a városok közt szokásos „hivatalos átiratok“. 1552-ből származik Miskolcra az első,⁶¹ Sárospatakról 1558-ból,⁶² Egerből 1559-ből,⁶³ Tolnárról 1561-ből,⁶⁴ Debrecenből 1563-ból,⁶⁵ Rimaszombatról,⁶⁶ Pápáról,⁶⁷ Ceglédreől,⁶⁸ Győrből,⁶⁹ 1567-ből, Komáromból 1568-ból,⁷⁰ Nagyváradról 1570-ből,⁷¹ stb. Még igen kis falvakból is akadnak, pl. a nyitrai Vecse falu⁷² a borsodi Aszaló⁷³ vagy a zempléni Liszka⁷⁴ bírójától.

⁵⁵ M. Ny. III. 84. l.

⁵⁶ R. M. Ny. E. II. b. 29. l.

⁵⁷ Ltri Közl. I. 137. l.

⁵⁸ Tört. Tár. 1882. 388. l.

⁵⁹ R. M. Ny. E. II. b. 27. l.

⁶⁰ R. M. Ny. E. II. b. 259. l.

⁶¹ R. M. Ny. E. II. b. 90. l.

⁶² R. M. Ny. E. II. b. 147. l.

⁶³ R. M. Ny. E. II. b. 160. l.

⁶⁴ R. M. Ny. E. III. b. 40. l.

⁶⁵ Gyf. Batth. Láda : 8. sz. 1108.

⁶⁶ R. M. Ny. E. III. b. 58. l.

⁶⁷ R. M. Ny. E. III. b. 68. l.

⁶⁸ R. M. Ny. E. III. b. 66. l.

⁶⁹ R. M. Ny. E. II. b. 198. l.

⁷⁰ R. M. Ny. E. III. b. 77. l.

⁷¹ K. Á. L. Kolozsvár városi ltr. fasc. I. 43. sz.

⁷² R. M. Ny. E. II. b. 72. l.

⁷³ R. M. Ny. E. II. b. 134. l.

⁷⁴ R. M. Ny. E. III. b. 34. l.

A magyar missilisek számához mérten még mindig igen kevés magyar oklevelet ismerünk, különösen a nyugati részeken és különösen az első időkben, az ötvenes, hatvanas években. A királyi Magyarország területén az egyház, bár összezsugorodott, de tekintélye nem veszett el, a jogügyi írásbeliségben elfoglalt vezető helyéről még éppen nem szállt le. A hiteles helyek jó része ugyan elpusztult, de ahol megmaradtak, akár a világi kommandátorok kezén is, főként ezek elégítették ki a környező vidék jogügyi írásbeliségi igényeit, természetesen az egyház hagyományos latin nyelvén. A hiteles helyek írásbeliségében a magyar még igen alárendelt szerepet játszott: a bevallásokról, tanuvallomásokról hevenyében lerögzített följegyzéseknek akadunk nyomára legfeljebb, esetleg a homo regiusnak és a káptalani embernek közösen beterjesztett, részben magyarnyelvű jelentéséről van tudomásunk. De ilyesféle ideiglenes jellegű memoriális is csak igen kevés van a XVI. századból. Döbrentei pl. mindössze csak négyet talált a pozsonyi káptalan levéltárában⁷⁵ s ötöt a jászói konventében.⁷⁶ E följegyzések nyilván rendszerint latin fordításban kerültek az okleveles formában kiadott iratokba. A jászói konvent kiküldötteinek 1555-ből való magyar följegyzése szerepel a konventnek a királyi kancelláriához küldött jelentésében, de már latin nyelven.⁷⁷ Igen ritka eset, hogy az írásban beadott fassiót magyarul inszerálják a hiteles hely egyébként latinnyelvű oklevelébe, mint a váradi káptalan 1561 augusztus 9-én kelt levelében történt.⁷⁸

Az egymástól egyre nagyobb és nagyobb távolságban fekvő hiteles helyek ritkulása, a világi kommandátorok sokszor éppen nem bizalmat keltő ténykedése⁷⁹ azonban mégis csak hozzájárult a magáneredetű oklevelek nagymérvű elszaporodásához. Különösen a keleti protestáns vidékeken van kevés hiteles hely. Talán éppen ez a főoka annak, hogy itt bővebben találunk magyarnyelvű magáneredetű okleveleket. Különben is ebben a korban,

⁷⁵ 1561 (III. b. 45. l.); 1566. (II. b. 195. l.); 1570. (II. b. 210. l.); 1579. (II. b. 297. l.)

⁷⁶ 1555. (II. b. 118. l.); 1578. (II. b. 287. l.); 1582. (II. b. 298. l.); 1584. (II. b. 308. l.); 1585. (II. b. 320. l.)

⁷⁷ Döbrentei említi (R. M. Ny. E. II. b. 118. l.).

⁷⁸ Tört. Tár. 1887. 358—363. l.

⁷⁹ A Hóman—Szekfű: Magyar tört. IV. 245. l.-on. A felhozott eset éppen nem egyedülálló.

midőn oly kevéssé volt tanácsos kinek-kinek, ha csak rövid időre is, elhagyni otthonát, bizony csupán a legfontosabb ügyekben mentek a messzefekvő hiteles helyhez, kisebb ügyekben inkább a kéznél levő levélíró deákot, vagy más írástudó embert használtak, olykor pedig akár maguk is kezükbe vették a tollat.

Különösen nem mehettek a hiteles helyhez a végrendeletekkel. Ha pl. haldokló mondta tollba az utolsó akaratát, igazán nem érhettek rá hiteles helyi emberért szaladni. Mindezek ellenére 1526 után csak meglehetősen későn, 1549-ben kelt a székelyföldön és Kassán az első két magyarnyelvű végrendelet.⁸⁰ Igen jellemző azonban, hogy az 1549-re következő első négy magyar testamentomlevél nőnek végakarátát tartalmazza és ezek mind Kelet-Magyarországban keltek. 1551-ből való Kendi Ferencnéé⁸¹ és Varkocs Tamásnéé,⁸² 1552-ből Ráchel kassai polgárásszonyé,⁸³ 1554-ből Butykai Keszeg Orsolyáé.⁸⁴ Későbből persze már férfiaktól származó magyar végrendeletek is ismeretesek, az ötvenes évek végétől már évente több darabot találunk.

Érdekesen bizonyítják e végrendeletek, hogy írójuk valószínűleg a legritkább esetben maga az oklevéladó, hanem talán a mindig emlegetett pap, prédikátor vagy iskolamester. Erre utalnak a latin formulák. A sablonos, általánosságban beszélő bevezető formulák és oklevélrészek ugyanis sokszor latinnyelvűek az oklevélíró jóvoltából, csak maga az érdemi része az oklevélnek magyarnyelvű, melyben a végrendelező akaratát írták le, bizonyára diktálás után. Így fordul elő az a furcsaság, hogy igen sok testamentumlevélen két intitulatio van egymás után, az első latinul, a második magyarul. Ennek magyarázata csak az lehet, hogy az elsőt az oklevélíró a maga jószántából írta le, majd a végrendelező tollba mondván akaratát, ő is önmaga megnevezésével kezdte a diktálást. Pl.: *In anno domini 1560. videlicet feria 3. post festum Dionisii. Nos Adrianus Bekes de Maxa favente deo sponte et velle nostra coram viros providos, (vide) licet (sorra veszi a tanukat.) lego et facio talem fassionem ex libera voluntate. En Békes Adorján, mint meg vagyok írva az én szabad akaratom, minden leleményemet, ki nem*

⁸⁰ Kiss Ferenc kassai polgár (R. M. Ny. E. II. b. 66. l.) és Lázár János végrendelete. (Szék. Oklt. II. 83. l.)

⁸¹ Száz. 1876. 747. l.

⁸² E. M. B. Wesselényi-cs. ltra.

⁸³ R. M. Ny. E. II. b. 93. l.

⁸⁴ Tört. Tár 1885. 409. l.

óstül maradt volna . . .⁸⁵ Két intitulációt találunk Kaczai Ferenc 1566-i végrendeletében is és íme, ott a végső záradék: „*En galambffalwy paal dyak ky wagyok yth galambffalwy mester ezeketh ez földöl megmondottakoth hytem zerenyth yrtam az mynt az szegen wram ennekem monta wgy Irtam hytem szerent.*“⁸⁶

A végrendeleteknél jelentősebbek a magánjogügyletekről kiadott magyar oklevelek. A nemesek között igen gyakoriak a birtok-egységek, osztályok, zálogbaadások, adás-vételek, cserék stb. Az ezekről kiállított magyar oklevelek azonban javarészt ideiglenes jellegűek. A Hármaskönyv szigorú szelleme szerint, magánszemélyek oklevelei előörökítést nem tartalmazhattak.⁸⁷ Éppen e szigorú jogi felfogás miatt az ilyen birtoküggyről szóló magyar oklevelek már Vér András 1504-i záloglevele óta kiteszik a szokásos záradékot, hogy majd utóbb hiteles hellyel írásba foglaltatják az ügyletet. „*Ez felel meg Serzeth dolgokath az kaptalanban velek megwallathom.*“⁸⁸ az oklevél addig érvényes, „*. . . meg kaptalanba wallom erewkűl*“⁸⁹ „*ezt fel vewen, hogy Idewuel ha az ewdew engedý . . . az Bezpremy kaptalanba . . . ew nekyk ewrewk vallasth tezek.*“⁹⁰ stb. A hatvanas évektől kezdenek ezek a záradékok néha el-elmaradni, jellemzően a hiteles helyek tekintélyének fogyatkozására. 1564-ből ismerem az első ingatlan-elörökítést tartalmazó magyar nyelvű oklevelet, mely nem említi, hogy az oklevéladó káptalan előtt is be akarja vallani a jogügyletet, hanem helyette a tanukat sorolja föl megerősítésül.⁹¹

Kisebb jelentőségű pénzügyletekre vagy ingóságokra vonatkozó magyarnyelvű jogügyi iratokkal természetesen már a negyvenes évektől gyakran találkozunk. Menedéklevelek (nyugták), adóslevelek, egyes tárgyak elzálogosításáról, letétbe helyezéséről szóló bizonyáglevelek, megpecsételt kelengyejegyzékek, hagyatéki leltárak s egyéb lajstromok ezek. Különösen a nyugták száma igen nagy. A kiadott oklevéltárakban lépten-nyomon előkerül-

⁸⁵ Szék. Oklt. V. 75. l.

⁸⁶ K. Á. L. B. Kemény-cs. csombordi ltra 42. sz.

⁸⁷ V. ö. Szentpétery: M. O. 243. l.

⁸⁸ Ruszkai Dobó Ferenc szerződése atyafiaival. 1531. Szernye (Bereg vm.) R. M. Ny. E. II. b. 27. l.

⁸⁹ Károlyi Lőrinc leköti egy birtokát Károlyi Zsigmondnak. 1539. Nagykaroly (R. M. Ny. E. II. b. 21. l.).

⁹⁰ Király György eladja szőlőjét Bojci Dömötörnek. 1548. Szföhérvár. (Hazai Okmt. I. 407. l.)

⁹¹ N. M. Sibrik-cs. ltra.

nek, pedig nem nagyjelentőségű iratok lévén, tekintélyes részük elkallódott s a megmaradt anyag se jutott mind be a kiadottak közé. A magyar városi és mezővárosi polgároktól származik kiváltképpen sok magyarnyelvű magánokirat. Már van magyarnyelvű kereskedői könyvünk 1574—77-ből Kassáról.⁹² Jellemző a magyar polgárok között fölvirágzó magyarnyelvű magánírásbeliség erejére, hogy magyar kalmárok idegen kereskedők számára is adnak magyar oklevelet. 1550-ben Hans von Aich bécsi kereskedőnek ír magyarnyelvű nyugtát Kádas Illés nagyváradi polgár.⁹³ Nem szokatlan az ilyesmi később sem : 1575-ből és 1576-ból ismeretek bécsi polgárok, Hans Mander és Raiter Ruepp részére kiállított magyar adóslevelek.⁹⁴ A magyarnyelvű írásbeliség széleskörű elterjedtségére jellemző még megemlítenünk négy abaúj-megyei lókupec menedéklevelét.⁹⁵ Jól mutatja ez utóbbi adat azt a nagy különbséget, ami a XV. és a XVI. század jogügyi írásbelisége között fennáll. Íme most már egészen alacsony társadalmi osztályba tartozó emberek is adnak ki sajátkezűleg okleveleket a maguk ügyében.

A XVI. századi magyarnyelvű magánokleveles gyakorlatnak jellegzetes példányai a fogott bírák oklevelei. A fogott bírák intézménye meglehetősen föllendült e zavaros korban a rendes bíróságok rendszertelen és hiányos működése folytán. A töröktől inkább megkímélt területeken azonban mégsem fejlődött ki nagymértékben ez az intézmény. A királyi Magyarországon általában sohasem vált olyan nagyjelentőségűvé, mint Erdélyben. Csak a periférikus vidékekről, Dél-Dunántúlról : Zala és Somogy megyéből, meg a legkeletibb részekről : Zemplén, Ung, Bereg, Szabolcs, Szatmár megyéből ismeretes több ilyen magyarnyelvű fogott bírói ítéletlevél. De közöttük kevés az önálló oklevél, legtöbbjük egyszerű vagy csupán aláírt és megpecsételt följegyzés. Ez a hiteles hely elé került s a hiteles hely adott ki róla — természetesen latin — oklevelet,⁹⁶ vagy esetleg a megye foglalta oklevélbe. Ilyenkor előfordult, hogy a fogott bírói ítélet az eredeti magyar

⁹² Tört. Tár 1905. 157. l.

⁹³ R. M. Ny. E. II. b. 77. l.

⁹⁴ R. M. Ny. E. III. b. 99—100. l.

⁹⁵ R. M. Ny. E. III. b. 52. l.

⁹⁶ Héd. Oklt. II. 204. l., 402. l. stb.

szövegezésben került a különben latinnyelvű megyei oklevélbe.⁹⁷ Önálló oklevelet csak előkelőbb, tekintélyesebb fogott bírák adnak ki. A nyugati részeken 1558-ban Szentbalázson (Zala vm.) kelt az általam átnézett anyagból az első végleges alakjában magyar nyelven kiadott fogott bírói ítéletlevél Kerecsényi Mihálytól és társaitól,⁹⁸ a keleti részeken pedig Fornoson (Bereg vm.) 1556-ból a beregmegyei alispántól és bírótársaitól.⁹⁹ Fogott bírói ítéletekről szóló magyarnyelvű notitia azonban már jóval előbb is ismeretes.

A nemesség között kifejlődött magyar jogügyi írásbeliségből beszivárgott lassan a magyar nyelv a megyei hatóságok írásbeliségébe. Nagy elterjedettségre természetesen még nem tudott szert tenni, a XVI. században mindvégig kiegészítő nyelv számba ment. Leginkább csak a megyei tisztviselők hivatalos levelezése volt jó részében magyarnyelvű, — minden bizonnyal a hatalmasan kiterjedésedett magyar levélírás hatása alatt. Főispántól, alispántól, szolgabírótól származó hivatalos értesítés, meghívó vagy felszólítás bőven ismeretes a XVI. század második feléből. Az első magyarnyelvű ilyen hivatalos megyei missilist Gersei Pethő János soproni főispán írta Sopron városnak 1553-ban.¹⁰⁰ Ugyancsak Sopron város levéltárából ismerünk több magyarnyelvű nyugtát, melyet a vármegyei pénzbeszedő, szolgabíró, sőt esetleg főispán állított ki az átvett adóösszegekről.¹⁰¹ A megyei bírósági iratok közül mindössze tanuvallomásokról, esetleg az egész pör folyamáról vagy per közben előforduló bevallásról, protestációról, pörleszállításról s egyéb pörbeli nyilatkozatról a szédrián vagy az alispáni és szolgabírói széken fölvetett jegyzőkönyveket írták magyarul.¹⁰² Elvértve néha-néha a megye jegyzőkönyvébe is bekerül egy-egy magyar bejegyzés.¹⁰³ Magyar oklevelet azonban még igen keveset

⁹⁷ Pl. 1551-ben kiad Ung megye egy 1549-es fogott bírói oklevelet. (N. M. Magyar nyelvemlékek csoportja.)

⁹⁸ Tört. Tár. 1882. 579. l.

⁹⁹ N. M. Magyar nyelvemlékek csoportja.

¹⁰⁰ Magyar lev. Sopronból. I. l.

¹⁰¹ Magyar lev. Sopronból, 25., 53., 55., 70. sz. stb.

¹⁰² Ilyen iratokat bőven találunk Döbrentei és Házi i. publikációiban, s a Tört. Tár elszórt adatközléseiben, azonfelül az egyes családi ltrakban mindenütt.

¹⁰³ Borsod megyére R. M. Ny. E. II. b. 219. l., Zólyom megyére M. Ny. XIV. 280. s k. II. és Ltri Közl. I. 159. l. Szabolcs megyére Tört. Tár 1909. 88. l.

adtak ki a megyei hatóságok. A kiadásokban mindössze két fassionális oklevél szerepel: 1568-ból Roskoványból (Sáros vm.) a szolgabírói szék előtt¹⁰⁴ s 1571-ből Jákon (Vas vm.) az alispáni szék előtt tett¹⁰⁵ bevallásokról. Ezeken kívül még néhány diszpozitív oklevelet kell felsorolnunk. Ilyen Mágócsy Gáspár beregi és tornai főispán három Munkácson adott kiváltságlevele, kenézlevele vlach kenézfalvak telepítésére 1583—84-ből.¹⁰⁶ Mágócsy utóda, Rákóczi Zsigmond is több kenézlevelet adott Munkács várából a kilencvenes években, de ezek között már csak egy magyar szövegű 1592-ből.¹⁰⁷

A királyi hatóságok között csupán a kamara, leginkább a szepesi kamara írásbeliségében játszott szerepet a magyar nyelv, és pedig hozzátehetjük, igen csekély szerepet. A szepesi kamara gyakran küldött ki magyar mandátumleveleket, felszólításokat a rovókhoz, királyi uradalmi provizorokhoz vagy a királyi városokhoz, várakhoz, de jobbadán csak a század végefelé s akkor sem következetesen. Ilyen parancslevélszerű missilist különben Báthory András országbírótól is ismerünk.¹⁰⁸ E mandátumok legtöbbször missilis formátumúak,¹⁰⁹ vagy az erdélyi fejedelmi kancelláriában meghonosodott magyar mandátumformát követik,¹¹⁰ esetleg egészen kötetlen, egyszerű akták.¹¹¹ A kamara pénzbeszedői, rovói számára néha magyar igazolóleveleket adnak ki¹¹² és egynémelyik kamarai tisztviselő magyar nyugtát ír a rovónak a befizetett adóösszegekről.¹¹³ A rovók magyar felszólításokat, értesítéseket küldöznek a városokhoz, nemes urakhoz,¹¹⁴ magyar menedéklevelet írnak¹¹⁵ s magyarul terjesztik be jelentéseiket,¹¹⁶ elszámolásait,¹¹⁷ a helyszínen fölvetett leltárjegyzékeiket¹¹⁸ a kamarához.

¹⁰⁴ R. M. Ny. E. II. b. 203. l.

¹⁰⁵ R. M. Ny. E. II. b. 223. l.

¹⁰⁶ Tört. Tár 1894. 52., 53., 54. l.

¹⁰⁷ Tört. Tár 1894. 56. l.

¹⁰⁸ R. M. Ny. E. II. b. 110. l.

¹⁰⁹ Pl. R: M. Ny. E. II. b. 269. l.

¹¹⁰ Pl. Kár. Okt. III. 424. l.

¹¹¹ Pl. Tört. Tár 1911. 478. s k. II.

¹¹² R. M. Ny. E. III. b. 18. l.

¹¹³ N. M. Gr. Forgách-es. Itra 1548. év.

¹¹⁴ M. L. T. I. 12., 15. l. stb.

¹¹⁵ E. M. Mike Sándor gyűjteménye 121. sz.

¹¹⁶ Zrínyi Miklós életé... okm. I. 95. l.

¹¹⁷ Tört. Tár 1884. 647. l.

¹¹⁸ Tört. Tár 1901. 468. l.

Végezetül beszélnünk kell még a városok és mezővárosok írásbeliségében kialakult magyar nyelvű gyakorlatról. Már a magán-eredetű iratok tárgyalásánál többször hangsúlyoztuk, hogy a magyar nyelvű írásbeliség milyen széles körökben terjedt el a nagy dunántúli és alföldi mezővárosokban, különösen a tózsér-
városokban, de többé-kevésbé a falvakban is. Természetesen nemcsak a magánszemélyek iratai voltak magyarok e helyeken, hanem a tanács, a bíró által kiállítottaké is. Hiszen az iskolázott polgárok közt sem sok lehetett, aki latinul tudott volna. A kisebb helységeknek leginkább még nincs állandó jegyzőjük, de sokszor előfordul, hogy az esküdtek között van írástudó ember s ilyenkor nyilván ez szerkeszti az okleveleket. Például a kis ungyemei Vinna falu csak azért tud oklevelet kiadni,¹¹⁹ mert az esküdtek között ott van bizonyos Lukács deák. Így is igen kezdetleges az oklevél. De akadnak e falusi bíraktól kiadott oklevelek között már egészen fejlett alakúak. Például az abaújmezei Alsómilyséről 1559-ben.¹²⁰ Ezt az oklevelet valószínűleg már nótárius szerkesztette. A nagyobb falvak és mezővárosok rendszeresen alkalmaznak jegyzőt. Ezek vezették — persze jórészt magyarul — a város jegyzőkönyvét. A jegyzőkönyvek legtöbbje azonban — mint az alföldi iratok nagyrésze — a török időkben elpusztult. De a mai napig fennmaradt a miskolci jegyzőkönyv 1569-től,¹²¹ a komáromi 1587-től,¹²² a kecskeméti az 1590-es évektől¹²³ kezdődőleg. Hasonlóképen magyar jogszabályösszeállítások, árlimitációk, inventáriumok ismereteseek már a XVI. században Sáros-patakról,¹²⁴ Tokajból,¹²⁵ Sajószentpéterről.¹²⁶ De e mellett talá-

¹¹⁹ R. M. Ny. E. II. b. 162. l.

¹²⁰ N. M. Magyar Nyelvmemlékek csoportja.

¹²¹ R. M. Ny. E. II. b. 205. l.

¹²² R. M. Ny. E. II. b. 260. l.

¹²³ M. Nyelvőr XXXII. 158. l.-on Takáts Sándor közöl a jegyzőkönyvből adatokat.

¹²⁴ Tört. Tár 1894. 148. s k. II.

¹²⁵ Tokaj 1610-ben összeírt törvénykönyvében több XVI. századi található (Tokaj város leveles ládájából).

¹²⁶ Valószínűleg a XVI. század közepéről származik a sajószentpéteri borárúsítási szabályzat. (R. M. Ny. E. II. b. 1. l., hasonmással.) Ezt Jászay Pál (R. M. Ny. E. II. b. 347. l.) tévesen veszi 1403-as keltezésűnek. Helyesírását tekintve s paleográfiaiilag is a XVI. század második negyedébe valónak látszik. Valószínűleg az a nem példátlan eset forog itt fenn, hogy a keltezésben nem tették ki a százaz számot s 1543 helyett 143-at

lunk — inkább csak az 1580-as évekből — okleveleket is. Ezek között fassionális oklevelek, bizonyságlevelek, ítéletlevelek szerepelnek; 1564-ben kelt a kecskeméti katolikusok és evangélikusok közötti egyességlevél a templom használatáról,¹²⁷ 1590-ben a sárvári tanács tanusít egy házeladást,¹²⁸ 1595-ben Szűcs Demeter tokaji bíró ítélezik egy örökségi pörben.¹²⁹ A legtöbb oklevél azonban a tanácstól privilegiális alakban kiadott céhlevél. Mivel ezeket gyakorta változtatták, átírták, újra meg újra kiadták, nem sok maradt belőlük korunkra. Különösen feltűnő, hogy az Alföld egyik legnagyobb városából, Szegedről nem ismerünk egyetlen XVI. századi magyar céhlevelet sem. Pedig ilyeneknek okvetlenül kellett lenniök, hiszen éppen menekült szegedi polgárok voltak azok, akik — amint látni fogjuk — Kolozsvár céheinek írásbeliségében meghonosították a magyar nyelvet. Az Alföld másik nagy városában, Debrecenben ünnepiesség okából még inkább latinul írják a céhleveleket, de mellékelnek hozzájuk magyar fordítást. Vannak azonban már eredetiben is magyarul kiadott céhlevelek: a borbély céhé 1583-ból,¹³⁰ a szűcs céhé¹³¹ és az ötvös céhé¹³² 1598-ból, az utóbbi 1600-as megújításában is. Más városokban körülbelül ugyanez a helyzet, de a céhlevelek nem maradtak fenn olyan nagy számmal, mint Debrecenből. Jórészüik csupán kései átiratokból ismeretes. Például a szatmári szűcs céh 1564-es céhlevelét nem kevesebb, mint négyszeres átiratból kell kihámozunk.¹³³

A magyarországi legrégebb német városok magyar írásbelisége is a XVI. század második felében indul meg, még talán előbb, mint sok alföldi magyar városé. Hiszen e magas műveltségű városokban fejlett latin és németnyelvű írásbeliség virágzott azelőtt is. Az írásbeliség a XVI. század második felében az erősen föl-

írtak. A rézmetszetű hasonmáson a 4-es és 3-as között levő karika nem biztosan olvasható nullának, lehet a másoló pia fraus-ával O-vá kikerekített pont is, esetleg valami más, az arab számok XVI. századi alkalmazásánál nem szokatlan kaeskaríngó.

¹²⁷ Hornyik: Kecskemét város tört. 1861. II. 227. l.

¹²⁸ Tört. Tár 1899. 576. l.

¹²⁹ Tokaj város leveles ládájából.

¹³⁰ Tört. Tár 1878. 89. l.

¹³¹ Tört. Tár 1884. 760. s k. ll.

¹³² Tört. Tár 1887. 595. s k. ll.

¹³³ Tört. Tár 1895. 563. l.

lendülő városi iskolázás miatt nagymértékben kiterelvényesedett. A magyar nyelv terjedése mégsem ezzel a jelenséggel, hanem inkább a városok magyarosodásával függ össze; magyar lakosságnak, magyar hatóságoknak a városokba költözésével, általában magyar vidéküknek felszívó hatásával. Ez a felszívó hatás a vidékeknek írásbeliséggel való átítatódása óta erősen növekedett. A környék nemes urai, a város magyar alkalmazottai, zsoldosai, falvainak bírái, esetleg üzleti ügyfeleik vagy a megyei hatóságok és a királyi kapitányok magyar missilisekkel fordultak a városhoz s e magyar levelekre előbb-utóbb a városok maguk is magyarul válaszoltak. Magyar deákot könnyen kaphattak akár a falakon belül is, a kénytelen-kelletlen beengedett magyar polgártársak közül. Ahol azután ezek a magyar polgárok többségbe jutottak, természetesen a maguk nyelvét juttatták uralomra. Minden zökkenő nélkül, szinte észrevétlenül történt ez meg, hiszen a magyar nyelv használata már azelőtt sem volt szokatlan a város írásbeliségében.

Különösen Nagyszombat, Kassa és Sopron írásbeliségében figyelhető meg szépen az itt vázolt fejlődés. E három város egyben három fokozatot is jelent a magyarosodás mértékében.

Nagyszombathoz intézett missilis már 1572-ből ismeretes. Korponai Szabó János nemes úr igazolja benne egy szolgáját.¹³⁴ 1531-ből és 1537-ből is származik egy-egy a környező vidék földesuraitól, szintén valami jogi természetű ügyben.¹³⁵ A negyvenes évekből is akad egy-kettő. Az 1550-es évektől szaporodnak meg erősen ezek a jogi vagy gazdasági, üzleti tartalmú levelek. Az ország minden részéből küldözgetik e jelentős városba. A királyi vagy nádori helytartó ad ki utasításokat a városnak; a szomszédos nemes urak, úrasszonyok, ezeknek szervitorai fordulnak ide valamilyen birtokügyi vagy igazságügyi kéréssel, esetleg követeléssel; más városok, mezővárosok írnak polgáraik érdekében; török vámtisztviselők, harmincadosok küldenek ki felszólításokat; magyarul tesznek jelentést a város jobbágyfalvai is.¹³⁶ Mindezekre a nagyszombatiak hihetőleg már az ötvenes évektől kezdve magyar missilisekben válaszoltak. Bár az első ismeretes, Nagyszombatról

¹³⁴ R. M. Ny. E. II. b. 20. l.

¹³⁵ R. M. Ny. E. II. b. 29. és 30. l.

¹³⁶ Mindezekre sok példát találunk a R. M. Ny. E. II. b. és III. b. kötetében.

származó hivatalos levél csak 1572-ből való,¹³⁷ valószínűvé teszi az előbbi föltevést az a körülmény, hogy a városban a primásérseki udvar odaköltözése óta erős magyarosodás indult meg. Német nevű nagyszombati polgárok magyar nyelven írnak folyamodványt a német pozsonyi tanácshoz.¹³⁸ A nagyszombati bírák között sok a magyar. (Úgy látszik, az 1540-es és 50-es években felváltva volt magyar, illetve német a főbíró.) Az egyik legtekintélyesebb céh, a kalmár-céh teljesen megmagyarosodott. 1547-ben a városi tanács már két nyelven, magyarul és latinul adta ki a céhlevelet.¹³⁹ És a magyar példány használatának elég bizonyítéka az, hogy a magyar céhlevélnek már 1604-ben új átiratáról kellett gondoskodni, annyira elrongyolódott; a latin céhlevél pedig ma is épen és sértetlenül megvan, bár tulajdonképpen ez volt az eredeti, miként a magyar példánynak néhány rossz fordításból származó értelmetlensége mutatja. 1555-től magyarul vezetik a kalmár-céh jegyzőkönyvét. A többi céh írásbeliségében szintén hódít a magyar nyelv, de megjelenik már a tót is. Például a mészáros-céh levelét 1562-ben magyarul és tótul adják ki.¹⁴⁰ A városi tanács jegyzőkönyve még latin, de bőven tarkítják magyar bejegyzések.¹⁴¹ A városi tanács írásbeliségében különben a hatvanas-hetvenes években a latin mellett a magyar lett az uralkodó. 1557 óta a város országgyűlési követei mindig magyarul küldik haza jelentéseiket.¹⁴² 1578-ban — nyilván máskor is — magyarul adják ki a követek utasításait az országgyűlésre.¹⁴³ A városnak a század végére bekövetkező majdnem teljes megmagyarosodására jellemző, hogy 1593-ban még a prágai udvarba Himmelreich Tiburcius császári királyi szekretáriusnak is magyar levelet küldöttek.¹⁴⁴ Sokszor a városi tisztviselőkkel való fizetési szerződések is

¹³⁷ R. M. Ny. E. III. b. 93. l.

¹³⁸ Pl. Prenner Kristófné folyamodványa 1547-ből. (M. Ny. XXVI. 411. l.)

¹³⁹ Tört. Tár. 1883. 174. s k. II. Békési Emil megjegyzéseivel. Ugyanitt a kalmár-céh jegyzőkönyvéről is.

¹⁴⁰ N. M. Céhiratok. 1562. év.

¹⁴¹ M. N. y. VII. 82. s k. II. és R. M. Ny. E. II. b. 239. l.

¹⁴² Az első (1557-ből) R. M. Ny. E. II. b. 130. l. A többi és a R. M. Ny. E. II. b. és III. b. köt.-ben Jegyzékük a II. b. tárgymutatójában Követjelentések, a III. b. köt.-ében pedig Országgyűlési követjelentés és Városi követség tudósításai címszó alatt.

¹⁴³ R. M. Ny. E. III. b. 113. l.

¹⁴⁴ R. M. Ny. E. III. b. 116. l.

magyar szövegűek.¹⁴⁵ A magyar nyelv mindenestre hatalmas fölényben van a század utolsó negyedében Nagyszombatban a német fölött: nagyszombati kereskedők bécsi német hitelezőiknek magyar adósleveleket állítanak ki¹⁴⁶ s németajkú, hosszú idő óta Bécsben élő tekintélyes nagyszombati polgár, bíróviselt ember, Lessenpront Sebestyén, magyarul ír városa tanácsának Bécsből.¹⁴⁷

Kassán is hasonlóképen indul a fejlődés, mint Nagyszombatban. Először magyar missiliseket küldözgetnek a városnak. A város magyar nyelven válaszol rájuk.¹⁴⁸ A városi tanácstól magyar céhlevelek, árlimitációk, esküminták, memoriálisok származnak, az egyébként német- és latinnyelvű jegyzőkönyvbe magyar bejegyzések kerülnek.¹⁴⁹ Városi követjelentést is ismerünk magyar nyelven már 1558-ból.¹⁵⁰ Mindezt szépen aláfesti a kassai polgároknak bő magyarnyelvű magánokleveles gyakorlata. Mindazáltal Kassán a XVI. században még éppenséggel nem használják oly általánosan a magyar nyelvet, mint Nagyszombatban. Kassa német polgársága tudatosan védekezik a magyarosodás ellen. Csak német iskolamestert akarnak a városban tartani, a magyar diákokat kiűzik. A magyar polgárok kénytelenek a királyhoz folyamodni segítségért s tőle kérni engedélyt magyar tanító tartására.¹⁵¹ A város magyarosodása tehát egyáltalában nem olyan gyorsmenetű, mint Nagyszombatban. A magyarság inkább még csak a külvárosokban lakik. Csak a külvárosi bírák eskümintája magyar még 1578-ban; a bíróé, a polgármesteré és az esküdteké német; a céhek eskümintái pedig németül és magyarul vannak meg. Csak később, a század vége felé írnak be a város szabályzati könyvébe magyar eskümintát a bíró és a polgármesterek (consulok) részére is.¹⁵² A céhek közül csak háromtól maradt fenn

¹⁴⁵ R. M. Ny. E. II. b. 223. l.

¹⁴⁶ Földesi István és Bornemissza Józsa nagyszombati kereskedők adóslevelei 1575 és 76-ból Mander Hansnak és Rwepp Raythernak (R. M. Ny. E. III. b. 99—100. l.).

¹⁴⁷ R. M. Ny. E. III. b. 71. l.

¹⁴⁸ Először 1550-ben. (N. M. Kézirattár. Nyelvmélekek 54. sz.)

¹⁴⁹ L. Kemény Lajos elszórt közléseit a Tört. Tár és a M. Ny. évfolyamaiban.

¹⁵⁰ R. M. Ny. E. II. b. 141. l.

¹⁵¹ R. M. Ny. E. II. b. 98. s k. ll.

¹⁵² Kassa város eskü- és szabályzati könyvét Pettkó Bélu adta ki a Tört. Tár 1883. 793. s k. ll.-on.

XVI. századi magyar céhlevél, az erszénygyártó céhtől 1561-ből,¹⁵³ a kovács-céhtől 1576-ból,¹⁵⁴ a csizmadiától 1598-ból.¹⁵⁵ De ezeket is megelőzi korban egy-egy németnyelvű példány. A többi céhtől csak árlimitációk ismeretesek magyarul.¹⁵⁶ A magyar polgárság, a magyar nyelv tehát egyelőre még, noha egyre kisebbedő mértékben, észrevehető hátrányban van a német polgársággal, a németnyelvű írásbeliséggel szemben.

Sopron közigazgatásában, belső életében a magyarnyelvű írásbeliség még kevésbé juthatott előre.¹⁵⁷ Sopronban a városi számadáskönyvek, bírói, közgyűlési, tanácsai jegyzőkönyvek kivétel nélkül németnyelvűek még a XVI. században. A város kereskedő-iparos lakosságának azonban jól kellett tudnia magyarul, hiszen a környék, kivált kelet felé, színmagyar volt s a szomszédos nagybirtokosok, familiárisaik, a kisebb nemesek, a megyei tisztviselők leginkább magyar iratokkal fordultak a városhoz. A mellett a XVI. században a város lakosai közé is került sok török elől menekülő magyar. Természetes tehát, hogy a város hivatalos írásbeliségében akad a XVI. századból egy-két magyar irat, főként tanuvallatási följegyzések. De ezek a szórványos magyar iratok mindig kapcsolatban vannak a városon kívülálló magyar személyekkel. Nagy ritkaság az, hogy olyan régi soproni családból származó polgár, mint Artner Zébáld, magyar folyamodvánnyal forduljon a soproni tanácshoz. Sopron írásbeliségének magyarosodása a XVI. században legfőlőbb még csak kezdődött. Nagyobbarányú magyar írásbeliség kialakulása még messze volt.

Még inkább kívül estek a magyar írásbeliség keretein a többi német városok: Pozsony, Bártfa, Eperjes, Lőcse és a bányavárosok. Hozzájuk intézett magyarnyelvű missilisek ugyan maradtak fenn, de tőlük eredő missilis vagy okirat nagy ritkaságszámba megy. Még aránylag Pozsonyból és Bártfáról kelt a legtöbb magyar

¹⁵³ Tört. Tár 1890. 771. l.

¹⁵⁴ Másolata: N. M. Céhiratok. 1576. év.

¹⁵⁵ Száz. 1875. 737. l.

¹⁵⁶ Szűcsöké, pajzs- és nyereggyártóké, szabóké 1559. (Tört. Tár 1889. 773. s k. II.) Mészárosoké, lakatosoké, fazekasoké 1560—1608. (Tört. Tár 1889. 781—803. l.) stb.

¹⁵⁷ A Sopron magyar írásbeliségéről elmondottak rövid összefoglalásai vitéz Házi Jenő fejtegetéseinek (id. publikációi elé tett bevezetése: A XVI. századi soproni magyar levelekről. V—XXIII. l., főkép a XXI. l.).

irat. Mindezek a városok azonban írásbeliségükben is sokáig megmaradnak németeknek.

*

Ha mármost még egy összefoglaló pillantást vetünk a királyi Magyarország területének a XVI. század második felében virágzó magyar írásbeliségére, megállapíthatjuk, hogy a magyarnyelvű írásbeliség a negyvenes években mintegy újra kezdődött, de rohamosan kiterjedt, a gyakorlati élet minden területére eljutott. Kisebb jelentőségű magánjogügyletekben magyar nyugtákat, zálogleveleket, adósleveleket állítanak ki, elszámolásokat, hivatalos feljegyzéseket, végrendeleteket, fogott bírói ítéletlevelet szerkesztenek magyarul, hatósági iratok is föltűnnek a magyar iratok között, mindezek azonban csak kisebb jelentőségű, ideiglenes jellegű ügyekre vonatkoznak, a fontosabb ügyek írásbafoglalásánál csak néha-néha, szinte kivételképen jut szerephez a hazai nyelv. A magyarnyelvű írásbeliségnek jellemzője — hogy úgy mondjuk —, uralkodó műfaja még mindig a missilis. Leginkább magyarul levelez most már a jobbágytól, mezővárosi polgártól kezdve a legelőkelőbb nagybirtokosig minden magyar, hivatalos, jogi vagy üzleti ügyben csakúgy, mint magánügyekben, családi ügyekben. Ez a hatalmas tömegű, sokszerű magyar levélírás alakította ki a magyar oklevélnyelvet, oklevélstílust.¹⁵⁸ A magyar iratoknak diplomatikai vizsgálatánál tehát először ezekre kell tekintetel lennünk.

Mint már többször hangoztattuk, kezdetben magyar leveleket és okiratokat csupán kisebb képzettségű, csak magyarul tudó diákok írtak leginkább, vagy olyan nemes urak, akik egyébként nemigen szokták sajátkezűleg papírra vetni leveleiket. Ekkoriban a magyar iratok nyelve a latinnak vagy más nyelvnek közvetlen hatásától meglehetősen ment volt még. Idegen szavak, idegen kifejezések a formulás részekben sem igen fordultak elő egyes kivételes esetektől eltekintve.¹⁵⁹ Később azonban, a magyarnyelvű írásbeliség nagyarányú kiterjedése után már nagyképzettségű, három-négy nyelven is tökéletesen fogalmazó írődeákok írják a magyar leveleket. Olyan korban pedig, amely nem ismeri a

¹⁵⁸ Azt hisszük, a magyar irodalmi nyelv kialakulásában is fontos szerepük lehet.

¹⁵⁹ A Héderváry Okt. II. köt.-ben van az 1530-as évekből egynéhány rettenetesen kevert nyelvű, zagyva, felemás magyar-latinnyelvű missilis.

nyelvi purizmus fogalmát, természetesen nem maradt nyom nélkül ez a körülmény. A magyar levelek eddig keveretlen tisztaságú nyelve néhol idegen szavakkal, kifejezésekkel keveredik. A formulás részek magyar iratokban is latinokká válnak. Közben azonban a magyar iratok száma egyre növekszik, a kezdetleges alakú első próbálkozászerű magyar levelek elmaradnak. Így előáll az a különleges anomália, hogy a magyar iratok számának nagyobbodásával egyenes arányban csökken a formulák magyarsága. A missiliseknél ez még nem olyan szembetűnő, tekintve, hogy itt kevesebb a formula s azok sem oly kötöttek; a jóval kisebb számú oklevelek formuláinak visszalatinosodása azonban fokról-fokra követhető. Talán valami olyasféle nyelvpszichológiai jelenséggel állunk itt szemben, mint amilyen a XIX. század nyelvújítási és magyarosítási mozgalma idejében keletkezett. Akkor is eleinte minden műkifejezést, szakszót megmagyarosítottak, azonban a hosszadalmas és szokatlan új magyar kifejezések rövid lét után eltűntek a használatból, vagy ha használatban is maradtak, az idegen kifejezést nem tudták kiszorítani a köznyelvből. Valahogy talán ilyesféle módon lehetne a XVI. században lejátszódó részleges visszalatinosodást magyarázni. Akik nem tudtak latinul, vagy nem szoktak latinul írni, alkottak maguknak a latin formulák reminiscenciális hatása alatt magyar formulákat; de a művelt, latinul is tökéletesen fogalmazó levélíró magyar missilisében, oklevelében sem használta e hosszadalmas és szokatlanul, furcsán hangzó magyar formulákat, hanem inkább — a purizmus ekkor még ismeretlen fogalom — az iskolában tanult, megszokott, sokat alkalmazott rövid latin formulát írta le. Innen van, hogy a műveltebbeknek, képzetebbeknek fejlettebb formájú és stílusú leveleiben sokkal inkább találunk latin formulákat, mint a kezdetlegesebb missilisekben.

A levélírással rendszeresen, mesterségszerűen foglalkozó deákok majd mindig latin formulákat használnak a XVI. század vége felé, a kenyeret adó gazdáik azonban, akik csak néha-néha vesznek kezükbe tollat, most is sokkal inkább alkalmaznak magyar formulákat s leveleiknek nyelvezete is tisztább, magyarosabb, mint diákjaiké.

Jól bizonyíthatjuk e feltevésünket a XVI. század utolsó negyedéből származó leveleken. Például módomban állott Petrichovich-Horváth Kozma 1574-től 1587-ig terjedő hosszas levele-

zését áttekintem.¹⁶⁰ A sorozat 25 magyar missilist tartalmaz. Ezek elég sűrűn egymásután kelnek, csupán 1576 és 1582 között van nagyobb szünet; az akkoriból származó levelek úgylátszik elvesztek. A XVI. századi viszonyok szerint tehát elég kiterjedt levelezéssel van dolgunk. A 25 levél közül Petrichevich-Horváth Kozma csak hat darabot írt sajátkezűleg, a többi íródeákjaitól származik. És pedig egymásután két vagy három deák működését lehet megállapítani a levelek helyesírása alapján. A diákoktól származó levelek mind megegyeznek abban, hogy formuláik között még véletlenül sincs magyaryelvű, ezzel szemben Petrichevich-Horváth hat gyökeresen magyaros fogalmazású sajátkezű levelében mindig magyarok a formulás részek, csak az aláírás latin és néha a külső címzés. Mindezeket más-más levélcsoportok átvizsgálása után sem volna nehéz megállapítani.

A visszalatinosodás folyamatával egyidőben azonban föllelhetünk bizonyos fejlődést a használatos magyar formulákban is. A visszalatinosodás nem mindegyik formára vonatkozik. Különösen a missilisek kevésbé kötött formái mentesek leginkább az ellatinosodástól. Mint már említettük, magyaryelvű missilis-formulás könyvünk is van a Dunántúlról. Mindazonáltal, ha az egész kiterjedt gyakorlatot nézzük, természetesen csak általában elterjedt formulákról beszélhetünk, melyek különböző sorrendben különbözőképen variálódva, el-elmaradva vagy megcsonkulva lépnek föl az egyes iratokban.

A missilisek formái nagyjában most is ugyanazok, mint amilyeneknek a kezdő korszakban megismertük őket, csak díszesebbek, sokszerűbbek lettek s igen nagyszámú változatot különböztethetünk meg közöttük. A legföltűnőbb változás a külső címzésben és a megszólításban van. Ezekben esetleg török hatás alatt újabb és újabb, mint Lampérth Géza mondja, „cifrábbnál-cifrább“ rangjelzők jelennek meg: nagyságos (*magnificus*), tisztelendő (*honorandus*, *observandissimus*), vitézlő (*egregius*), bízott vagy bizodalmas (*confidentissimus*), jámbor, szeretett, jó (*gratiosus*, *charissimus*), gyorsaságos, gyors (*agilis*), nemes (*nobilis*), tekintetes (*spectabilis*), kegyelmes stb. Mindezek a címek

¹⁶⁰ A levelek nagyrésze az erdélyi múzeumi B. Petrichevich-Horváth levéltárban és Gr. Zichy- cs. zsélyi ltárában van. Másolatukat és facsimiléjükét B. Petrichevich-Horváth Emil, ny. miniszteri rangú államtitkár úr mély hálára kötelező szívességgel bocsájtotta rendelkezésemre, úgy, hogy az egész levelezést összegyűjtve vizsgálhattam.

csak a hatvanas években kezdenek gyakoribbakká válni. A salutatioóban a szöveget berekesztő, jókívánságot kifejező formulában, az aláírásokban és az azt megelőző udvariassági formulában sok újat nem látunk, hanem csupán a régen ismert alakoknak igen sokféle újracsoportosítását, variálását. Fejlődés leginkább csak abban van, hogy a fejlődés folyamán egyre inkább ügyelnek arra, hogy a formulák hiány nélkül mind meglegyenek. Sőt a hatvanas évek táján új formula is alakul ki. A salutatioóhoz hozzákapcsolnak bizonyos jókívánság formulát, körülbelül olyan szövegűt, mint amilyent a contextus végére is kitesznek. Pl. „*Szolgalatomnak ajánlását írom Kegyelmednek, mint szerelmes Uramnak, apámnak, kívánom az Istentől Kegyelmednek jó egészségét hallanom.*“¹⁶¹ Általában mindenütt a formulák bővülését, sokszerűsödését és hogy úgy mondjuk, ornamentizálódását látjuk. A formulás részek nem hatnak többé úgy, mint a levélíró közvetlen szavai. Formulaízüik, idegen minták után való írásuk mindig kiütközik. A levélíró a szokás hatása alatt kötelező formulák után nem tud észrevehető zökkenő nélkül rátérni a maga egyéni mondanivalójára. A hosszas bevezető formulák után a nehézkes „továbbá“ kötőszóval vezetnek be a contextust, vagy valami újabb promulgatiószerű kifejezéssel kezdik a mondanivalójukat: Pl. *Wytezló es nekem zerelmes athyammiffia Thamas wram, kezenetemeth írom minth zerelmes baratomnak. Touaba kwldettem az wen azzonnak es az lean azzonyoknak egh kys thwnna saladiath . . .*¹⁶² „*En nekem kegyelmes nagyssagos wram erewke walo zolgalattomoth ayanlom mynth kegyelmes wramnak. Thowaba emlekezhettyk the nagyssagod, mywel . . .*“¹⁶³ „*Kezenetunket zolgalatúnkat irgyok te k(egyelmednek) mynt byzott vrúnknak baratúnknak. Irhatyok k(egyelmednek), hogy ez eyel jwtha eg emberünk . . .*“¹⁶⁴ stb. stb. Ugyanígy a záró formulák kapcsolódása is igen laza sokszor: Pl. : „*. . . varmege embere . . . ys keüanya en thelem as ew jargalassath, arol is yrgyon the k(egyelmed), myth kel rola myelnem. Thouaba Ysten tarcha meg the k(egyelmedet). Ez lewel kolth . . .*“¹⁶⁵ stb. Látnivaló tehát, hogy a formulák mennyire nem tudnak beleolvadni a szövegbe. Merőben önálló életet élnek. Ha elhagyjuk őket, a levél akkor is befejezett egésznet alkot.

¹⁶¹ M. L. T. II. 70. 1.

¹⁶² M. L. T. I. 121. 1.

¹⁶³ M. L. T. I. 116. 1.

¹⁶⁴ M. L. T. I. 138. 1.

¹⁶⁵ M. L. T. I. 35. 1.

A formulák nem szolgálnak a szöveg bevezetésül és befejezésül; bevezetést és befejezést a szöveg mintegy saját magából kénytelen kitermelni.

Talán a formuláknak ez a különállósága is hozzájárult vissza-
latinosodásukhoz. Ez a jelenség azonban — hangsúlyozzuk —
a missiliseknél nem általános. A nők, az alacsonyabb rangúak,
a levélírással rendszeresen nem foglalkozók levelei megmaradnak
szinte teljesen magyarnak. Ám a missilisek nagy tömegeiben
mégis csak mutatkozik a formulák vissza-*latinosodása*, kivált a
század vége felé. A negyvenes, ötvenes években a megszólítás,
a salutatio a szövegzáró jókívánság és a keltezés (legalább rész-
ben) csaknem mindig magyar, a többi formula is csak néha-néha
latin, így elsősorban a külső címzés. A hatvanas évektől kezdve
először a magyar keltezés, majd bevezető udvariassági formulájá-
val együtt az aláírás tűnik el majdnem véglegesen a missilisekből.
A többi eddig csak magyarul használt formula is gyakran, sőt leg-
gyakrabban latinul szerepel a magyar levelekben. A kilencvenes
években már ritkaság az olyan magyar levél, mely legalább vala-
melyik formulájában ne lenne latinnyelvű.

Mindezek ellenére a latin formulákkal ellátott levelek nyelvén,
stílusán, fogalmazási készségén is meglátszik a hosszas magyar-
nyelvű gyakorlat csiszoló hatása. A tömeges jellegű magyar
levélírás korszakának elején, a harmincas években,
a harmincas, negyvenes évek fordulóján, bizony
még igen fáradságos munka a levelek tartalmának
megértése,¹⁶⁶ kivált, ha gyakorlatlanabb levélíró-
val van dolgunk; a század vége felé már annyira
kifinomodik a magyar nyelv, hogy bonyolult diplo-
máciai levelezések folytatására is alkalmassá
válík.

A magyarnyelvű oklevelek — miként már annyiszor hangoz-
tattuk, — a missilisektől nyerték fejlett s kifejezőkészségben
egyre növekedő nyelvezetüket. A missiliseknek még a magyar
oklevélformulák kialakulásában is van részük. Az oklevelek e jogi
részeiben azonban a latin nyelv gyámsága természetesen még min-

¹⁶⁶ Méltán írja Mályusz Elemér a Nadasdy ltr. korai missiliseiről:
„... fontosnak tartottuk, hogy a levelek oly formában jelenjenek meg...
hogy megértésük ne okozzon a kutatónak... felesleges fáradságot. Ily
leveleknél, amelyek áttekintése sokkal több időt igényel, mint egy közép-
kori oklevélé, a regeszta elmellőzhetően.“ (Ltri Közl. I. 131. l.)

dig túlnyomó és lebírhatatlan, hiszen az okleveles gyakorlat nagy része latinnyelvű, kivált az iránytadó kancelláriákban. A kancelláriai fejlett latin nyelv, latin stílus nyomasztó befolyása állandó és sohasem vész el. Mivel a XVI. században szabályozott oklevél-adással foglalkozó testületek a XVI. században rendszeresen nem írnak magyarnyelvű okleveleket, magyar oklevél-formulák könyvek sem készültek. Aki ügyel arra, hogy szabályos formulák között adja ki oklevelét, latin mintákat kénytelen használni magyar oklevelek megírásánál. Már most kevesen vesznek annyi fáradságot, hogy a latin formulákat magyarra fordítsák le. Inkább használják a latint. Ha lefordítják is, a latin szöveg olyan tekintély előttük, hogy szóról-szóra haladva ültetik át, a szórend, vonzat, mondatfűzés minden idegenszerűségével együtt. Ezek szerint tehát a latintól független magyarnyelvű jogügyi írásbeliség, okleveles gyakorlat nem fejlődhetett még ki, legföljebb csak elsődleges jelenségeit látjuk a latinul kevésbé tudó kismemesek, mezővárosi polgárok között. De mikor az általános közszellem hatása alatt a műveltebbek, latinul tudók között is terjed a magyarnyelvű írásbeliség, megindul a magyar írásnyelv latinosodása. A latinos írás-műveltség terjedésével a latinul tudók száma gyarapodik, következésképp növekszik a magyar oklevelek formuláinak latinosodása is.

Az oklevelek rendszerint intitulatióval kezdődnek, de kezdődhetnek dátummal is. A protocollumot igen gyakran írják latinul, különösen a század vége felé. Az intitulatio magyar alakja rendszerint ilyen: „Én x. y.“ vagy: „Mi, az kik vagyunk“ . . . Latin hatás alatt a név után teszik ki az előnevet, pl. : „*My, Balassa Sydmont, Gyarmati*“¹⁶⁷ stb. stb. Ez még horvátos alakban is előfordul: „*Ene Horvath myklos radwchyk (!)*“¹⁶⁸ A név után következik az oklevéladó címeinek felsorolása.

A protocollumról promulgatióval térnek át a contextusra. Ez csak a század legvégén válik latinná helyenkint. Leginkább magyar alakjai szokásosak: „*Aggyuk my ezt minden embereknek tuttara es emlekezetera,*“¹⁶⁹ „*Adom emlekezetera és Tudasara mindeneknek, kiknek Tudny Illik.*“¹⁷⁰ „*Adom emlekezetera mindeneknek*

¹⁶⁷ R. M. Ny. E. II. b. 117. l.

¹⁶⁸ Zichy-cs. zsélyi ltra. f : 10. 86. sz. Másolata B. Petrichevich-Horváth Emil úr gyűjt.-ben.

¹⁶⁹ M. Ny. VII. 173. l.

¹⁷⁰ R. M. Ny. E. II. b. 155. l.

az en levelemnek zeryben.“¹⁷¹ „Adom twtara mindeneknek ez levelemnek zerybe.“¹⁷² „Adom Emlekezetre ez lewel Latwan mosthanyaknak es Jqwendqre waloknak.“¹⁷³ stb. stb. E formulák tehát, melyek a *damus pro memoria* . . . latin formulából fejlődtek ki, igen sokféle alakot mutatnak. Bizonyos általános, mindegyikre vonatkozó fejlődést mégis megállapíthatunk. Először a szigoruan latinos „emlekezetül“ (= *pro memoria*) kifejezést váltja fel teljesen az inkább magyaros „emlekezetre“, amely már az első időkben is szerepelt. A „tudtára“, „tudására“ kifejezés az ötvenes években kezd gyakoribbá válni. Eleinte csak az „emlékezetre“ mellett szerepel, később magában is. Első megjelenése ugyan a Dunántúlról ismeretes 1538-ból, a somogyi Inkéről,¹⁷² de később csak a keleti részekben használják tömegesebben, a Dunántúlon igen szórványosan s akkor is inkább csupán keleti vidékekről származó oklevéladók.¹⁷⁴ A kifejezés minden valószínűség szerint a missilisekből származik. Ott volt ugyanis szokásban már a kezdeti kor óta az ilyesféle levélkezdés a megszólítás és köszöntés után: „Adom megh thwdni the ke(gyelmednek).“¹⁷⁵ A *damus pro memoria* . . . formulán kívül gyakran fordítják le a kisebb jelentőségű nyugtákban a „*fateor et recognosco per praesentes litteras meas*“ alakot. „Vallom az en jelen valo levelemnek rendiben.“¹⁷⁶ „Vallom ez en levelemnek althala ezth.“¹⁷⁷ „Walom ezen levelemben.“¹⁷⁸ Néha a kétféle promulgatio-formulát összekapcsolják: „Walom es adom twttara myndeneknek ez lewelnek erylwel.“¹⁷⁹ Ezekon felül egész egyéni alakok is keletkeznek.

A narratio természetesen a legkülönbözőbb fogalmazású lehet. Városi privilegiális alakban kiadott okleveleken szokásos az ilyesféle narratio-kezdés: „*mideön my ez warasnack sokassa zerint keözön-*

¹⁷¹ N. M. Sibrik-cs. Itra. 1564.

¹⁷² N. M. Kézirattár. Nyelvmélekek. 38. sz.

¹⁷³ R. M. Ny. E. II. b. 120. l.

¹⁷⁴ Pl. 1566-ban Pozsonyban Szikszai Miklós deák, tehát abaújmegyei ember. (R. M. Ny. E. III. b. 56. l.) 1573-ban Pápán, a bihari családból való Ghyczy László. (Tört. Tár. 1897. 40. l.) stb., stb.

¹⁷⁵ Az id. hely Zichy Rafael 1531-ből való levelében. (Ltri Közl. I. 135. l.), de másutt is igen gyakori. Legkorábbi föllépése 1527-ből. (R. M. Ny. E. II. b. 20. l.)

¹⁷⁶ Tört. Tár. 1895. 7. l.

¹⁷⁷ R. M. Ny. E. II. b. 166. l.

¹⁷⁸ R. M. Ny. E. II. b. 104. l.

¹⁷⁹ N. M. Gr. Teleki-cs. nagyabláti Itra. 1574. év.

seges iaknak rendeleseert az warashazaba gywlekeöztünk volna, eleonkben gywven beöchyületes ferfiack . . . ,¹⁸⁰ alazatosan ientettek,“ vagy ha fasszionális oklevélről van szó: „—szabad akarattyokboll tewennek illyen wallast“¹⁸¹ stb. A magánszemélyektől származó egység és adóslevelekben: „ . . . töttünk mi illyen végezést“¹⁸² „én . . . az én vitezlő és tisztelendő urammal és bátyámmal illyenképpen egyenesedtünk meg.“¹⁸³ „en az naghsgagos Zay Ferencthwel, . . . zwk zwkseghwmre kerthem kwltchwn zaz maghyar forynthoth apro penzth . . .“¹⁸⁴ stb. A végrendeletek szokásos narratiója ilyen: „Jollehet testemben betegh vagyok, de elmyben semmy fogyathkozás nem Lewen Tezek az en Jawaymbwl vegseo testamentomott Illyen Zemylek előtt :“¹⁸⁵ Néha egészen arengaszerű elmékedéseket kapcsolnak bele a narratióba: „Istennek kegyelmességéből egészségben lévén, megemlékezvén arról, hogy sèmmi bizonyosb előttünk nincs ez világon az halálnál és hogy vigyázzunk, isten ő szent felsége maga mondja, azért a mai nap atyának fiunak és szent lélek úr istennek nevében kezdem el az én testamentom tételemet az nemes uraim uraim előtt . . .“¹⁸⁶

A dispositio a „Mi azért“, „Én azért“ kitétellel kezdődik, egyébként a legkülönbözőbb fogalmazású lehet az oklevél tárgya szerint.

A contextus végén, ha jogügyletről van szó, sokszor kiteszik a megszegőre vonatkozó sanctiót, a „kötél“-t, mint közkeletű szóval akkoriban mondták. „Ha egy fél megszegné az kötelet, az másik félnek kétezer forinton maradjon.“¹⁸⁷ „Mely wegezesnek ha valamely fél ellene allana valamly kepen valami rendiben zaz forinton maragion az mas félnek.“¹⁸⁸ stb. Ezek sem stereotip formulák persze, majd minden oklevélen másféleképpen hangzanak. A Dunántúlon pl. nem is igen használják a kötél szót a fent megjelölt értelemben.

¹⁸⁰ Tört. Tár. 1883. 170. l. (a helyesírás korszerűtlonségei a XVII századi átiratból származnak).

¹⁸¹ Tört. Tár. 1899. 576. l.

¹⁸² Kár. Oklt. III. 342. l.

¹⁸³ Kár. Oklt. III. 270. l.

¹⁸⁴ R. M. Ny. E. II. b. 104. l.

¹⁸⁵ R. M. Ny. E. II. b. 234. l.

¹⁸⁶ Kár. Oklt. III. 485. l.

¹⁸⁷ Tört. Tár 1887. 362. l.

¹⁸⁸ E. M. Gr. Bánffy nemz. ltr. Fasc. 80. N : 9.

A contextust majd mindig corroboratio rekeszti be. Ez a hatvanas évektől rendszerint latin, de magyar corroboratiót is találunk bőven. „*Mely Dologhnak byzonsaghara attam menedekul ezen lewelemeth cimeres pechetomvel Megh erqssulteth.*“¹⁸⁹ vagy : „*Kynek byzonsagara adtam az en lewelemeth kezem irasawal es pechietemel megh ereositeten.*“¹⁹⁰ „*Ez dolognak nagyob byzonsagaert attam az en leuelemet az megmondot wytezleo wramnak az en pechyetemmel megh pechyeteltett, kyre kezem yrasatis uetetem.*“¹⁹¹

Az eschatocollum rendszerint dátummal kezdődik. De állhat ez az oklevél legelején, sőt a contextusban is a promulgatio után. Nyelve kezdetben leginkább tisztán magyar, legföljebb az anno domini kifejezést szűrják be latinul, rendesen a. d.-nek rövidítve. A korszak elején tehát ilyesfélekép hangzik : „*ez lewel keoth kassan Zenth ferenz Napyan. A. d. 1560.*“¹⁹² „*Ez lewel keolt bechben octobrysnak 14. napyan. 1550.*“¹⁹³ stb. A „kelt“ helyett szerepelnek a *datum* és az *actum* szó szerinti fordításai : „adatott“ és „lett“, sőt az „iratott“ szó is. A hónapok neveit sokszor írják a magyar hónap-elnevezések szerint.¹⁹⁴ Pl. : „*Ez lewel kolt zent mihal hauanak 12 napyan A. d. 1565.*“¹⁹⁵ Már az ötvenes években megindul a keltezés latinosságára. Egyelőre vegyes latin-magyar nyelvű keltezéseket figyelhetünk meg. A hetvenes, nyolcvanas évektől ezeket sem látjuk már. A missilisekben, oklevelekben egyaránt latinná lesznek, még a mezővárosi gyakorlatban is.

Az oklevél legvégén következő aláírásokat csak a korszak elején látjuk néha magyarul, később csupán egészen kivételes esetekben. Magyar formák : „*Kerecheny Myhal es Kerecheny Lazlo keze irasa.*“¹⁹⁶ „*En Wgray estwan Twlaidon kezem Irasa ez.*“¹⁹⁷

Az oklevelek nyelvéről körülbelül azt mondhatjuk, amit a missilisekéiről : Művelt oklevéladóknak a magyarnyelvű írásbeliség terén való megjelenésével kifejezőképesség, szövegszerűség szempontjából sokat nyer, terjengősségéből, homályosságából veszít.

¹⁸⁹ R. M. Ny. E. II. b. 121. l.

¹⁹⁰ M. Ny. VII. 174. kl.

¹⁹¹ E. M. Gr. Esterházy-cs. csesznoki ágának Itra. 61. sz.

¹⁹² R. M. Ny. E. II. b. 167. l.

¹⁹³ R. M. Ny. E. II. b. 77. l.

¹⁹⁴ V. ö. Szentpétery Imre : Chronológia. Bp. 1923. 17. l.

¹⁹⁵ M. Ny. XXVIII. 306. l.

¹⁹⁶ M. L. T. I. 119. l.

¹⁹⁷ R. M. Ny. E. II. b. 81. l.

De e pallérozódásért nagy árat kell fizetni. A latin nyelvből való függése egyre szorosabb és lebírhatatlanabb lesz. Nemcsak rengeteg latin szó, kifejezés kerül az oklevelek magyar szövegébe, hanem a latin oklevélnyelvnek minden mód- és időbeli illeszkedését, mondatkapcsolását, mondatszerkezetét, fordulatát is átveszi a magyar oklevélnyelv. Már a formulák tárgyalásánál is érezhettük ezt, most még egy pár újabb példát szeretnék felsorolni. Legfőltűnőbb az accusativus cum infinitivo-s szerkezetek szóról-szóra való átvétele, a latinos relatív névmásokkal való kapcsolás és a jelzőnek a jelzett szó utáni kitétele : „... *walom magamoth adoza lenny ez wytezew nemes wramnack, Gostony wrbannack, Gewry porkolabnak, zaz forinthwall, mellett fogadock ő cwgelmeneck megfizethny* . . .“¹⁹⁸ vagy „*kyrel attam ez en Lewelemett kezem Irasawal . . . megh jechetheth*.“¹⁹⁹ Sokszor egészen speciális latin szerkezetek is átkerülnek a magyarba : „... *kytől Isten megy otalmazon ha melynnek* (V. ö. „si quis“ és nem „si aliquis“) *törtynék magu(n)k zakata* . . .“²⁰⁰ Latin nyelvi befolyás alatt szokásos a magyar oklevelekben is az egész contextusnak egy mondatba való összeszorítása. Ez már a latin okleveleknél is sokszor a világosság, érthetőség rovására megy, annál inkább a magyarnyelvűeknél.

E stílusbeli latinizmusok mellett meg kell említenünk a latin nyelvnek sokkal durvább hatását ; be kell mutatnunk a megmaradt egy-két bírósági iratnak borzalmasan kevert nyelvét. Sokszor szinte kétségünk támad, vajjon az okiratot a magyar, vagy latin iratok közé soroljuk, annyira össze-vissza kuszálódnak bennük a magyar és latin kifejezések. „*Si iuris est, az iozag engemet Illet mert en wagiok ozlos es hataros abba az jozagba, de eo keg(el)me idegen ember. Keg(elmetek) teol teorwint, igasagot varok. Liceat ad vltioremem progredi cum protestatione zollok*.“²⁰¹ „*Item azon comes Julius a Salmis Ideztette per predictum Iudlium, hogy az felwl megh irth hatalmassagokkal megh nem elegendven Anno 74 circa festum Andreae Apostoli az ew hagyomasokbwl es parancholathokbol Rea mentek a cassayaknak Jobbaghy*.“²⁰² „*Anno 1582. die*

¹⁹⁸ R. M. Ny. E. II. b. 105. l.

¹⁹⁹ R. M. Ny. E. II. b. 28. l.

²⁰⁰ E. M. Gr. Bánffy nemz. ltr. Fasc. 125. Nr. 12.

²⁰¹ „felelkezés“ 1578-ból. (N. M. Sombory-ltr.)

²⁰² R. M. Ny. E. II. b. 244. l. (Ez a részlet még a legmagyarabb, a mondatok nagy része a följegyzésben pusztán latinnyelvű.)

mensis Juny 20. executio facta est in Zala et predio Bakohaza in Comitatu Abaujvariensi. My Wendegy Georgh Homo regius, Conuenth Joannes khrozenzky wocabant Janos pap, az ky Meszenzephen lakik ictattuk meg newezett zemilieketh ez Zala es Pwszta bakohazy rez Jozágban . . . (névfelsorolás).²⁰³ Ezek az itt felsorolt példák mind csak rövid mondatokat tartalmaznak. Vannak azonban olyan bírósági irataink, melyekben több oldalnyi hosszúságú mondatokat találunk és e mondatkolosszusokon belül szinte kétsoronként váltogatva írnak hol magyarul, hol latinul.²⁰⁴

Magyar jogásznelv, jogi nomenclatura legfőlőbb még csak alakulóban van. A céhlevelek nyelve mutatja ebben az irányban még a legtöbb fejlődést. Az oklevéltan műszavai közül is kevés van meg magyarul. Az oklevelet általában levélnek nevezik, nem különböztetik meg a missilis levéltől, az oklevél szó csak igen ritkán fordul elő.²⁰⁵ Nevezik néha pecsétes jegyzésnek, vagy jegyzésnek is, vagy a benne foglalt jogi aktusról szerzésnek (= szerződés) végezésnek. Egyes magyarul gyakran szereplő oklevélfajtának külön magyar neve van. Ilyen a már emlegetett menedéklevél (= nyugta), hitlevél (= kötelezvény), záloglevél, testamtomlevél.

Még egyszer összefoglalva tehát az előbbieket, kimondhatjuk nagy általánosságban, hogy kisebb nemesektől és mezővárosiaktól, vagy parasztdeákoktól származó oklevelek nyelve sokkal tisztább, gyökeresebb, de egyúttal faragatlanabb is, mint az előkelőbb, műveltebb nemeseké, illetve képzetebb deákjaiké. A XVI. századi fejlődés folyamán a műveltebb, képzetebb oklevéladók száma mindinkább gyarapszik; az iskolázás, a művelődés egyre szélesebb körűvé válik. Ennek hatása alatt a magyar nyelvű jogügyi írásbeliség is szép fejlődésnek indul és lassan-lassan bizonyos kialakult, állandósuló formákat, kereteket épít ki magának. De amilyen mértékben előrehalad kifejezőképesség, tömörség tekintetében a magyar oklevélnyelv, amilyen mértékben szabályozódik a magyarnyelvű oklevelek formulakészlete, olyan mértékben szaporodnak a latinizmusok, sőt a latin szó-átvételek is a magyarnyelvű jogügyi írásbeliségben. Ezt a

²⁰³ R. M. Ny. E. II. b. 298. 1.

²⁰⁴ Pl. özv. Perényi Istvánné, Dobó Anna replikája férjének a fiscusra szállott javai lefoglalása ellen 1575-ből. (Tört. Tár. 1903. 133—134. 1.)

²⁰⁵ V. ö. Szentpétery: M. O. 5. 1.

különleges retrográd irányú fejlődést figyelhetjük meg többé-kevésbé mindenütt a magyar iratokban. A latin formalizmus hatalmasul elterpeszkedik a magyar nyelvű jogügyi írásbeliségen. A kezdő korszak tősgyökeres tisztaságú, de darabos, akkor még inkább csak élőbeszédben használt nyelve a fejlődés folyamán elveszti eredetiségét, magyaros egyszerűségét, a latin írásnyelv szigorú, közvetlen hatása alá kerül s ez ellen nem is próbálkozik védekezni. Így alakul ki az annyiszor gúnyolt újkori magyar „*stylus curialis*“, amely az ahhoz nem szokott magyar fül számára sokszor érthetetlen volt s amelyet a magyar embernek éppen úgy meg kellett tanulnia, mint akár a deáknyelvet. Nem szabad azonban mindezt a mai kor szemüvegén néznünk és a sokszor bántó latinizmusok és egyéb idegenszerűségek alapján kicsinylőleg beszélnünk a XVI. század magyar írásbeliségéről. Sohasem szabad elfelejtenünk, hogy az írásbeliség mindig a műveltség kifejezője. A XVI. századi magasabb magyar műveltség pedig teljesen latinyelvű. A magasabb protestáns és jezsuita iskoláknak — a vallásiakon kívül — az a főcélja, hogy a latin nyelvet, latin műveltséget minél tökéletesebben elsajátíttassák növendékeikkel.²⁰⁶ Az iskolában belenevelődött latin szellem azután mindenben, így első sorban az írásbeliségben érezteti hatását.

²⁰⁶ Fraknói írja, hogy pl. Sárospatakon a magyarul és nem latinul társalgó felsőbbéves tanulókat pénzbírsággal sújtották (i. m. 34. l.).

4. AZ ERDÉLYI MAGYARNYELVŰ ÍRÁSBELISÉG. A MAGYAR NYELV AZ ERDÉLYI KANCELLÁRIÁBAN.

A szépen fölvirágzó magyarnyelvű írásbeliségnek egyik közép-pontja s bizonyos tekintetben irányt adó helye Erdély lett a XVI. század második felében és még azután is jó időre, jöllehet Erdélyben ugyan aránylag csak későn, a XVI. század negyedik-ötödik évtizedében kezdenek megjelenni az első magyar missilisek és oklevelek. Ennek oka persze éppenséggel nem az volt, mintha Erdély társadalma ne lett volna annyira magyar, mint az ország többi területei. Hiszen pl. éppen egy erdélyi püspök, Geréb László 1478-i oklevele emlegeti, hogy már elődei is használtak magyarnyelvű agendát s ő is megbíz két barátot ilyennek elkészítésével.¹ Már ez az egy adat eléggé bizonyítja, mennyire magyar Erdély szóbelisége. Csakhogy az erdélyi magyarság akkor még nem volt annyira átítatódva írásbeliséggel, hogy a magyar beszédet írásba is tudja foglalni. Erdély majd az egész középkoron át periferikus területe volt az országnak. Műveltsége, — főkép a magyar köznemesi és a székely társadalomé, — nem állott azon a fokon, mint az ország középpontjához közelebb eső területeké. Erdélyben a lakosság írásbeli igénye még kevesebb volt, mint az anyaországban: teljesen kielégítette őket két hiteles hely, a gyulafehérvári káptalan és a kolozsmonostori konvent oklevéladó működése. Erdélyt a XV. század második és a XVI. század első felének arisztokratikus szellemű renaissance-humanista műveltség-irányzata csak felületesen érintette. Szélesebbkörű írásbeliség itt csupán a XVI. század negyvenes éveitől kezdve alakulhatott ki, amikor a maga fejlett írás-apparátusával királyi udvar, királyi kancellária telepedett meg Erdélyben s a töröktől megszállt területekről sok előkelő és művelt menekülő özönlött ide; ezek pedig mind fejlet-

¹ R. M. Ny. E. II. b. 371. l.

tebb írás-intellektust hoztak magukkal. Legfontosabb volt azonban a világi iskolázás hatalmas föllendülése. Az 1550-es években állítják fel Erdélyben az elhagyatott kolostorok helyén a protestáns iskolákat — egyelőre még csak Gyulafehérvárt, Kolozsvárt és Marosvásárhelyt.² De bizonyára másutt is megjelentek olyan ideig-óráig fennmaradó kisebb igényű írás-iskolák, amilyenek az anyaországban is működtek ugyanekkor. Mindezeknek a tényezőknél összehatásából kialakult, kikerekedett, tágabbkörű írásbeliség aránylag rövid idő alatt változott magyarnyelvűvé és pedig sokkal nagyobb mértékben, mint Magyarország többi részeiben, bár ez a változás anyaországi hatásra indult meg.

Az első Erdélyben kelt magyarnyelvű oklevél, Vér András 1504-es záloglevele nem számítható az erdélyi írásbeliség termékének, mert Vér András nem erdélyi ember, többi iratai nem is innen származnak. Az első igazi erdélyi iratnak a már említett 1508-ból való Suki István-féle menedéklevelet kell tekintenünk. Ez az első kísérlet azonban még véletlen, rendkívüli jelenség. Folytatása aligha lehetett.³ 1530-ig mindössze két magyar irat ismeretes még Erdélyből: 1521-ből Apanagyfalváról (Doboka vm.) Mikó Balázs⁴ és 1530-ból Csicsóról (Csik-szék) Lázár Imre⁵ missilise. 1530-tól kezdve azután már találunk több Erdély területéről származó magyar iratot, túlnyomórészt missiliseket. Mindezek nagy részének azonban igen kevés köze van Erdély bennszülött lakosságához; hanem az anyaországban a nagybirtokon kifejlődött magyarnyelvű írásbeliséggel vannak kapcsolatban. A Báthoryaknak, Dobóknak, Balassáknak, Nádasdy Tamásnak, Majlád Istvánnak Erdélyben is megvolt a maga hatalmas familiárisi szervezete. Ezek a familiárisok uruknak valamelyik magán-, vagy hivatali birtokán szolgáló tisztjei, porkolábjai, várnagyai, esetleg uruk nevében tárgyaló, utazgató követei rendszerint iskolát járt litterátus-emberek

² Mindezekre Szilágyi Sándor Erdélyország tört. tekintettel művelődésére. I. Pest. 1866. 367. s k. II.

³ Az állítólag 1516-ban kelt erdélyi fogott bírói oklevél (M. Ny. XIII. 231. l.) dátumának helyességét már Melich János kétségbe vonta. S csakugyan, mint Kelemen Lajos erdélyi múzeumi levéltáros úr közölni volt szíves velem, az oklevél keltezési évszámának helyes olvasása: 1546. A Genealógiai Füzetek III. 88. l.-on található egy 1517-es keltezésű erdélyi magyar szerződés 1779-i átirata. De ez se kétségtelen hiteltű.

⁴ R. M. Ny. E. II. b. 10. l.

⁵ A Gróf Béli-es. Itrának egyelőre Kelemen Lajos levéltáros úrnál letétbe helyezett töredékéből.

voltak, vagy legalább is tartottak íródeákat. A legtöbb azonban közülük nem volt erdélyi ember. Különösen a Nádasdy—Majlád szervitorok közül került sok a dunántúli Nádasdy-birtokról Erdélybe. Ezek a familiárisok már az 1530-as évektől kezdve, de 1540-től egyre sűrűbben és a dunántúli gyakorlatnak megfelelően magyarul küldözgették jelentéseiket uruknak és úrnőjüknek.⁶ Erdély területén belül így még nem is indul meg a magyar levelezés, mert hiszen ezek az Erdélybe szakadt dunántúliak, fölvidékiek, alföldiek többnyire csak hazaküldözgetnek magyar leveleket. A XVI. század első feléből származó erdélyi keltezésű missilisek túlnyomó része a Király-hágón innen fekvő levéltárakban maradt fenn. Az első erdélyiek is, akik rendszeresen magyarul leveleznek, Somlyai Báthory András, Majlád Margit férje⁷ és Majlád Istvánné, Nádasdy Anna,⁸ mindketten a Dunántúlra, vagy Felvidékre címezik leveleiket. Jellemzően ők is a Nádasdy—Majlád familia tagjai. Maga Majlád István nemcsak levelezett magyarul, hanem okleveleket is íratott magyar nyelven. Bajtársaival együtt kiadott bizalmas jellegű frigylevelei magyarnyelvűek voltak, mint láttuk.

De mindez még csupán fölszines, nem mélyen gyökerező írásbeliséget jelent, ha ugyan egyáltalán az erdélyi írásbeliséghez számíthatjuk. A nagyurak familiárisai által még nem hatolt be az írásbeliség a köznemesség és a székelység körébe. Köznemesektől és széklyektől — nem számítva az említett legelső kivételes eseteket — csak az 1540-es évek közepe tájától ismeretesek missilisek és oklevelek, de egészen az 1550-es és 60-as évek fordulójáig meglehetősen szórványosan. Az ötvenes évek protestáns iskolázásának fölvirágzása után kezd igazán föllendülni a magyarnyelvű írásbeliség, csak ekkor válik olyan széles keretűvé, mint az anyaországban a negyvenes évek közepe táján. Ez a kitágulás azonban nem volt olyan egyidejű és egységes az egész erdélyi írasterületen, mint a királyi Magyarországon. Fokozatosan, lépésről-lépésre haladva történt meg. A lassú terjedést pontosan nyomon lehet követnünk az erdélyi levéltárak adatai alapján.⁹

⁶ E familiárisok levelezésének tekintélyes része ki van adva Szalay Ágost és Mályusz Elemér idézett publikációiban.

⁷ Tört. Tár. 1905. 90. s k. II.

⁸ Mályusz és Károlyi—Szalai i. publikációi.

⁹ Ebben az alább következő vázlatban szereplő évszámokat úgy állapítottam meg, hogy megyénként számtani középátlányosát vettem az első 10—12 magyarnyelvű irat dátumának. Ennél a számításnál azonban

Legelőször kapcsolódott be a magyar nyelvű írásbeliségbe a Kraszna- és Szamosvölgy köznemesi lakossága. Kraszna, Középszolnok, Doboka és Kolozs megyében nagyjában 1546—1551 óta van kiterjedtebb magyar nyelvű írásbeliség. Doboka és Kolozs megye felől jutott el a magyar írásnyelv északkelet felé, Belső Szolnok megyének a Nagy Szamos és Sajómenti köznemesi falvaiba, körülbelül 1555 óta. Kolozs megyétől délkeletre Marosvásárhely vidékén, Torda megye keleti, Marosszék legnyugatibb, Udvarhelyszék északnyugati és Küküllőmegye északibb részein ugyancsak 1555 körül lépett fel nagyobb mértékben magyar nyelvű írásbeliség. A Maros és mellékfolyói völgyén keresztül 1559—1561 körül Alsó Fehér megyébe és Torda megye magyaroktól már a tatárjárás óta ritkásan lakott nyugati részeibe jutott el a magyar írás. Kivételt csak Gyulafehérvár, a főváros képez; innen ugyanis már a negyvenes évek közepe tájától találunk nagyobb számmal magyar iratokat. A Maros völgyén nyugatabbra, Hunyad megye és a karánsebesi bánóság területén az 1560-as években kezdenek föltünedezni magyar iratok, de fejlett magyar nyelvű írásbeliség, — az egy Karánsebes városát és talán Lugost kivéve, — sohse fejlődött itt ki. Marosvásárhely felől a magyar nyelvű írásbeliség másik terjedési vonala a székelyföldnek vezet és pedig a Hargita megkerülésével Udvarhelyszéken és Háromszéken keresztül Csíkszék felé. Udvar helyben, Háromszékben és Marosszék északibb részeiben általában 1563—65 a magyar nyelvű iratok tömegesebb megjelenésének ideje. Csíkben pedig, — bár, mint láttuk, éppen innen való az egyik legrégebb erdélyi magyar missilis (1530—ból), — egészen a XVI. század utolsó évtizedéig nem tud kifejlődni terebélyesebb magyar nyelvű írásbeliség. Ennek nyilván kulturális okai vannak: Csíkszék műveltség dolgában mindig hátrább volt a többi székely

nem vettem figyelembe a nem erdélyiektől származó, de Erdélyben kiadott iratokat, valamint azokat a rendkívüli jelenségnek számító iratokat sem, melyek a magyar iratoknak a környékükön való megjelenése előtt jóval előbb keltek s nem követi őket azonhelyt sem, csak hosszú idő múltán magyar irat. E számítás minél pontosabb elvégzésére lehetőleg az egész erdélyi XVI. századi magyar anyagot átnéztem. Átvizsgáltam az Erdélyi Múzeum levéltárát, a Kolozsvári Állami Levéltárát, egyes töredékes családi levéltárakat, a gyulafehérvári káptalan levéltárát és a Nemzeti Múzeum levéltárának erdélyi anyagát, azonfelül természetesen a kiadott anyagot is. Kolozsvárt Kelemen Lajos levéltáros úrnak, Gyulafehérvárt pedig dr. Baráth Béla és dr. Bitay Árpád teológiai professzor uraknak tartozom mély hálával szíves fáradozásaikért és tanácsaikért.

vidéknél. — A száz városokból, Nagyszebenből, Medgyesről, Segesvárról, Brassóból, Besztercéről is kelteznek néha — meglehetősen korán is — magyar iratokat. Ezek azonban természetesen kivételes esetek. A magyarnyelvű írásbeliség nagyobb térhódításról itt szó sem lehetett.

Az erdélyi magyarnyelvű írásbeliség terjedési iránya szerint természetesen kialakuló fejlődésbeli fokozatok később is megmaradnak többé-kevésbé. A legelőször írásbelivé lett északnyugati területek magyarnyelvű írásbelisége marad a legdúsabb továbbra is s az anyaországi gyakorlattal való kapcsolat itt a legközvetlenebb. Keletre és délre haladva azonban a magyarnyelvű, sőt általában az egész írásbeliségnek az anyaországi gyakorlattól egyre inkább eltérő jellemvonásait figyelhetjük meg. Erdély északnyugati részében még majdnem ugyanazok a viszonyok, mint a Tiszántúl magyar uralom alatt maradt részein; missilisek és kisebb magánjogügyletekről szóló oklevelek, okiratok csaknem egyenlő számban szerepelnek. De az oklevelek száma már inkább nagyobb, mint a missiliseké. Körülbelül ezek az állapotok Gyulafehérvár vidékén is. Mennél keletebbre nézünk, annál szembetűnőbbé válik az erdélyi magyar írásbeliség jellemző sajátossága, tudniillik az hogy a missilisek és a jelentéktelen, ideiglenes jellegű magánjogügyleteket tartalmazó oklevelek mennyisége aránylag kevesebb itt a fontos, örökérvényűnek szánt magáneredetű oklevélkéhez viszonyítva, mint a Király-hágón túl. Sőt a magyarnyelvű hivatalos iratok száma is jóval több, mint a királyi területeken.

Mindezeknek magyarázatát az erdélyi írásbeliség erős világi jellegében láthatjuk. Erdélyben a katolikus egyház hosszú időre elveszti hatalmát. Az írásbeliség irányítását kiragadták kezéből; az erdélyi hiteles helyeket szekularizálták. A világi kommandátorok pedig eleinte nem állottak itt sem hivatásuk magaslatán; működésük sokszor bizonytalan volt. De később a rekvizitorok működésének megszilárdulása után is az Erdélyben meglévő két hiteles hely kevés volt a számban is megnövekedett lakosság megnövekedett írásbeli igényei számára. A világi hivatalná lett hiteles helyek a megnövekedett anyag miatt most már nem képesek a középkori hiteles helyi működés minden ágazatát ellátni. E fontos működést pedig pótolni kellett valahogyan. Így fejlődött ki a

körülményeknek szinte kényszerítő hatása alatt az egyházi írásbeliség latinnyelvű hagyományaitól mentes világi írásbeliség.

A hiteleshelyi működésnek fontos része volt a hatósági parancsra eszközölt inkvizíció-tartás, idézés, megintés, határjárás, birtokbaiktatás stb. Mármost a káptalanok és konventek működésének megszüntetése után Erdélyben mindezeket a teendőket az erre kijelölt királyi emberek, „vajda emberei“, megyei emberek egyedül, magukban végezték, amint ezt a szokást az erdélyi országgyűlés 1557-ben törvényesen is jóváhagyta.¹⁰ Ezek a vajda emberi, vagy megyei emberek küldték természetesen az eljárásukról szóló jelentéseket, a relációkat, vagy ők adták ki az egyes mandátumok alapján elvégzett jogügyi aktusról szóló bizonyáglevelet. A kiküldött emberek tekintélyesebb köznemesek, esetleg szolgabírák, vagy királybírák voltak, igen sokszor azonban kancelláriai notáriusok és scribák is. Ez utóbbiak az első időkben persze mindig latinul írják a relációkat; de a kisebb képzettségű vidéki nemes homo regiusoknál ez már nem megy ilyen könnyen. A latin kezdő és záró formulákat még csak ismerték, esetleg ilyesféle minta is lehetett előttük. Hogy azonban az egész oklevelet latinul fogalmazzák meg, arra már nem voltak képesek. Éppen azért a nem formulás részeket magyarul írták. Már igen korán, talán egy 1539-ben írt reláció fogalmazványa nyitja meg a magyar relációk sorát.¹¹ Ennek évszáma ugyan éppen nem olvasható teljes bizonyossággal 1539-nek és fejlettebb helyesírása is gyanus, 1544-től kezdve azonban majdnem évenként ismerünk egy-egy magyar nyelvű relációt, számuk egyre nő s amikor, mint látni fogjuk, az erdélyi kancellária kezdi magyarul kibocsájtani mandátumait, a magyar relációk száma is rohamosan megnő. János Zsigmond uralkodásának utolsó idejében és Báthory István uralkodása elején a relációknak már körülbelül a fele magyar. Ezután újból sokasodnak, a latinnyelvű relációkat azonban teljesen kiszorítaniok sosem sikerült. Mindenesetre nagy eredmény, hogy olyan előkelő homo regiusok is, mint Kendi Ferenc küküllői főispán és Dobszai István

¹⁰ E. O. E. II. 74. l., második bekezdés.

¹¹ N. M. Sombory-es. Itra. A kiadásokban Ozdi Gergely és Geréb Gáspár 1545 máj. 21-én kelt relációja szerepel az első magyar nyelvű relációként. (Szék. Okl. II. 72. és M. Ny. XXIV. 216. l.) De 1544 jan. 23-áról is van egy erdélyi magyar relációnk. (E. M. Gr. Bánffy-rokonsági Itr. Fasc. 314. No. 10.)

ítélőmester, magyar bizonyságlevelet állítanak ki feladatukban való eljárásukról.¹²

E magyar relációknak, mivel igen különböző, többnyire oklevélírással rendszeresen nem foglalkozó személyektől származnak, formuláriumok alapján készült, szigorúan, szabványosan kialakított formájuk, szerkezetük nincsen; nagyjában azonban megállapíthatunk általános formákat. Az ezekhez való kisebb-nagyobbmértékű igazodás majd mindegyik reláción kimutatható. Ezek a formák általában a missilis levelek formái. Némi eltérés amazoktól csupán a contextusban van. A relációk e részében érdekes vegyülését látjuk a missilis- és oklevél-formáknak.

A relációk rendszerint megszólítással és salutatioval kezdődnek, mint a missilisek. Ezek a bevezető formulák magyar reláción is rendszerint latinnyelvűek, de előfordulnak magyarul is: „*föl-segws kegelmes wronk es ffeyedelmenk az my hywssegws zolgalthonkath Irywk Mynth keg(e)lmes ffeyedelmenknek.*“¹³ A contextust néha promulgatio vezeti be: „*Ezt aggywk tw k(egyelmeteknek) twdasara az mw Lewelunkbe, hogy . . .*“¹⁴ Legtöbbször azonban a narratióra minden átvezető formula nélkül térnek rá, legföljebb a „továbbá“ szót iktatják közbe. A narratiót a mandátum tartalmának elmondásával kezdik, a szóról-szóra való inszerálás ritka. A dispositio a mandátumban elrendelt feladatban való eljárást írja le lehetőleg ugyanazokkal a szavakkal, mint a narratio. A narratio és dispositio mintája tanuvallatásról készült jelentés esetében: „*Hoza mi hozzank valkai miklos az felseged paranchioliat Hog mi el mennink es nimirémó szóksiges es bizonios dolog felöl wallatna(n)k. Azert mi felsegednek hiwei lewen az felseged leweli tartasa szerint (= iuxta continentiam litterarum Serenitatis vestrae) el mentónk es ezeket ez szemilieket hwet szerint meg vallattwk.*“ (ezután következnek a vallomások)¹⁵ Ha iktatásról van szó: „*hoza Mwnekwnk stb . . . , kiben paranchiol wala Na(gysa)god theob Hwey kózeot Nekwnk hogy Balasfy Mihalyt Lippait es az w*

¹² 1579 júl. 7-éről (E. M. Gr. Gyulay-Kuun ltr.).

¹³ Barabási Gáspár és Horváth Bálint jelentéséből. 1558. okt. 30. Ákosfalva (Küküllő vm.) (E. M. Bánffy rokonsági ltr. VI. r. Fasc. I. Nr. 1.).

¹⁴ Glézsán Miklós és tsai jelentése. 1570 júl. 18. Gyalakuta (Maros-zsék) E. M. B. Bálintitt-es. ltra. Másolata B. Petrichevich-Horváth Emil gyűjteményében.

¹⁵ Tamásfalvi András és János relációja. 1563. júl. 11. Középlak (Kolozs vm.) (N. M. Magyar nyelvemlékek csoportja).

maradekytt az Megh holt Thorma Dienes deak kolossuary Ryz jozagiban (ennek részletes leírása) . . . az Na(gysa)god paranchiolattya tartasa zerint . . . Bele Iktatnuk es Benne hadnuk. Mw azerth Engedelmessek akarwan lenny az Na(gysa)god Paranchiolattyanak (ekkor és ekkor) ky menenk, hogy Balasfy Mihalt es az w maradekytt ez megh holt Thorma Dienes Deak kolossuary, Reez jozagiban . . . Ben Iktasswk es Benne hadgywk.“¹⁶ Idézés esetében : „hoza minekwnk stb . . . , hogy el mennenk az Na(gysa)gos Giwlaffy Lazlohoz es Inteneok zemilie zerint vagy lako helyteol vagy iozagarul (felseged eleybe“) . . . My annak okaert engedelmesek leuen az N(agssagod) Paranchiolattianak zombaton . . . az N(agysagod) paranchiolattia zerint elmenenk . . .¹⁷ stb. A contextust ilyesféle záradék rekeszti be : „Ezt my Iryok az my hyteünk szerent te Nagsagodnak.“¹⁸ Ehhez járul még néha a missilisekből vett jókívánság-formula. Pl. : „Az katalmas wr Isten tarchya meg ffosegwdeth Mynth kegelmes wronhath.“¹⁹ stb. stb. Ezután következik a dátum és végül az aláírások ilyesféle bevezetéssel : „felseged hywey es zolgay.“²⁰ Az aláírás sokszor a levél élére kerül, mint intitulatio s utána következnek a többi részek szokott sorrendben. A külső címzés magyar alakja olyan, mint amilyeneket a missiliseknél látunk. A dátum, aláírás és külső címzés azonban rendszerint nem magyar, hanem latinnyelvű, úgy, mint a bevezető részek.

A homo regiusok, vagy homo wayvodalisok néha fassiókat is foglaltak írásba. Pl. 1587-ből Marosszentkirályról (Alsó-Fehér vm) kelt egy magyarnyelvű reláció, melyben a kiküldött emberek az előttük tett prokurátor-vallásokat jelentik a fejedelemlnek.²¹ A hiteles helyek e szerepét, a fassiók fölvételezését és bizonyáglevélbe foglalását a hiteles helyek oklevéladó működésének összehűkülése után jórészt azonban nem a homo regiusok veszik át, hanem a fogott bírák.²² Erdélyben már a középkorban is elterjedt

¹⁶ E. M. Matskási-cs. ltra. 676. sz.

¹⁷ Mikó János és Kántor János jelentéséből. 1578. febr. 23. (N. M. Sombory-ltr.)

¹⁸ E. M. Gr. Kemény József gyűjt. Dipl. Autograph. IV. 1.

¹⁹ E. M. Gr. Bánffy-rokonsági ltr. VI. R. fasc. I. No. 1.

²⁰ E. M. Gr. Bánffy-nemz. ltr. Fasc. 31. No. 9.

²¹ E. M. Gr. Toldalagi-ltr.

²² Az ordélyi hiteles helyek hatáskörének szűküléséről és teendőiknek különböző világi személyekre és testületekre való átszarmazásáról természetesen még sok mondanivalónk lenne. De mindez nem tartozik szigorúan

volt a fogott bírák intézménye. A központi részekről messze lakó emberek szívesen fordultak a vidékükön élő tekintélyes férfiakhoz igazságlátásért birtokviszályok esetén, osztályegységnek, határkiigazítások stb. ügyében. Az ilyen fogott bírói ítéleteket a közép-korban rendszerint valamelyik hiteles hely foglalta írásba fassionális oklevél alakjában. A hiteles helyek működésének összehangolódása, sőt szünetelése idején egyre gyakoribbá vált, hogy a fogott bírák maguk adtak ki oklevelet ítéleteikről. Ezeknek az ítéletleveleknek a nyelve az oklevelek sűrűsödésével mindinkább magyarrá lett. 1546-tól kezdve²³ elég sok magyarnyelvű fogott bírói, vagy közbírói oklevelet ismerünk s számuk állandóan nő. A fogott bírói intézmény nagy elterjedettségét Erdélyben mutatja számos elnevezésük. Ez említett fogott bíró és közbíró elnevezésen kívül egyebek is szerepelnek, mint fogott emberek,²⁴ fogott közbírák,²⁵ választott bírák,²⁶ megiratott bírák,²⁷ szerzők,²⁸ köteles bírák,²⁹ kötött bírák,³⁰ néha e sok nevet összeteszük és „*fogot es valasztot kewzbírák*.”-nak írják magukat.³¹

Lassankint azonban nemcsak ítéletleveleket adnak ki e közbírák, hanem hozzájuk fordulnak mindenféle bevallásokkal is, amelyekről, azelőtt a hiteles helyek adtak bizonyoságlevelet. Erdély északibb és nyugatibb részein ez a szokás nem volt annyira kiterjedt, itt a választott bírák inkább bírói tisztükben szerepelnek; de fassionális oklevelünk mégis van elég bő mennyiségben e

tárgyunkhoz, úgyhogy talán majd más alkalommal szentelhetünk időt és helyet e téma kidolgozására.

²³ A már többször említett 1508-as kolozsvári levél után az első ismert fogott bírákból kiadott ítéletlevél 1546 febr. 1-én kelt a küüllőmegyei Radnóton (B. Jósika-es. hitbizományi ltr. Fasc. XXXVIII. No. 14. Másolata B. Petrichevich-Horváth Emil gyűjteményében.) De 1546-ból már három magyarnyelvű fogott bírói okl. maradt fenn. Ez az évi átlag később csak növekszik.

²⁴ Pl. Szék. Okl. V. 110. l.

²⁵ Pl. Szék. Okl. V. 87. l.

²⁶ Pl. B. Jósika-es. hitbizományi ltr. Fasc. XII. No. 7. Másolata B. Petrichevich-Horváth E. gyűjt.-ben.

²⁷ Szék. Okl. V. 78. l.

²⁸ U. o.

²⁹ 1575. máj. 11. Maksa (Kézdiszék) E. M. törzsgyűjt.

³⁰ A Kelemen Lajos ltros úrnál letétbe helyezett Béli-ltr. töredék-ből. Lázár János és társai 1577. máj. 20-án Uzonban (Sepsi-szék) kiadott ítéletlevelében.

³¹ E. M. Gr. Bánffy-nemzetségi ltr. Fasc. 80. Nr. 9.

vidékről is. De a székelyföldön, — ahová mindig igen messze volt valamilyen hiteles hely, — lépten-nyomon fogott bírák adnak ki bizonyosságlevelet az előttük tett bevallásokról: birtokeladásról,³² birtokcseréről, ú. n. drincsről,³³ elzálogosításról,³⁴ egyességről,³⁵ végrendeletéről,³⁶ pénzkifizetéséről,³⁷ kezességről,³⁸ örökbefogadásról,³⁹ örök jobbágyul való lekötésről⁴⁰ stb. stb.

A fogott bírák között a legelőkelőbb főuraktól, udvari és vármegyei tisztségek viselőitől, kancelláriai alkalmazottaktól kezdve egészen a jobbágyokig⁴¹ található minden rendű és rangú embert. E bírák rendszerint nem maguk írták az oklevelet, mint a szokásos *corroboratio* kezdete elárulja: „*my ezt irattuk . . .*“ Az író valószínűleg valamilyen deák lehetett. Ezt az íródeákot, ha különben tekintélyes ember volt, bevették az oklevél intitulációjába is, mint fogott bírót. Ilyenkor a *corroboratio* sohasem kezdődik az „*irattuk*“ szóval. A fogott bírák leginkább csak aláírták az oklevelet, de csupán azok, „*az kik deakul tudunk.*“⁴² (= írni tudunk, hiszen az aláírások mind magyar nyelvűek.) Az írni nem tudók csak keresztet tesznek. Ezt a *corroboratió*ban is feltüntetik néha: „*ezt my erős-sittiwk az my kezünk Irassawal, ez kereszt wonasokkal.*“⁴³

Magánszemélyeknek a maguk ügyében kiadott oklevelével ritkábban találkozunk. Eleinte leginkább csak végrendeleteket ismerünk magyar nyelven, az elsőt, Lázár Jánosét már 1549-ből.⁴⁴ Más természetű magyar magániratok is megjelennek már az ötvenes években, de sűrűbbé csak a hatvanas-hetvenes években válnak és csak az írásbeliségben fejlettebb északnyugati területeken; a Szék-

³² Szék. Oklt. V. 81. l. stb.

³³ Szék. Oklt. II. 236. l. stb.

³⁴ Tört. Tár. 1898. 346. l. (487. sz.)

³⁵ Szék. Oklt. V. 86. l. stb.

³⁶ 1562. jan. 2. H. n. (N. M. Gr. Bethlen-cs. Itra.) stb.

³⁷ Szék. Oklt. V. 141. l.

³⁸ 1559. okt. 30. Gyulafehérvár. (E. M. B. Jósika-cs. Itra.)

³⁹ Vajda Emil: A vargyasi Dániel-cs. közpályán és magánéletben. Bp. 1894. 37. l.

⁴⁰ Szék. Oklt. V. 142. l. stb.

⁴¹ Pl. 1581 dec. 5-ről Gyerőmonostorból (Kolozs vm.) Bence Pál és Rigó Balázs jobbágyok, mint fogott bírák, tanusítják, hogy több jobbágytársuk kezességét vállalt Jákótelki Markos Imrét. (E. M. B. Kemény Pál gyűjteménye.)

⁴² 1572. okt. 23. (E. M. B. Petrichevich-Horváth-cs. Itra. Suky-osztály.)

⁴³ 1572. jan. 12-én Vaja (Maros-szék). (E. M. Pókai Sárosi-cs. Itra.)

⁴⁴ Szék. Oklt. II. 83. l.

kely Oklevéltárban kevés ilyen saját ügyben kiadott magáneredetű oklevelet látunk. Eleinte inkább az előkelőbb főurak, primor székelyek, főispánok, várnagyok adnak oklevelet a maguk ügyében. De már igen korán van az ellenkezőre is példa. 1556-ban pl. két marosvásárhelyi cigányvajda ad bizonyosságlevelet egy alattvaló cigányuknak jobbágyként való eladásáról.⁴⁵ A nyolcvanas, kilencvenes években elég gyakoriak a köznemesek, közszékelyek, sőt jobbágyok nevében kiadott oklevelek. Persze ezeknek nagy részét, épp úgy, mint az említett cigányvajdák oklevelét is, nyilvánvalóan nem az oklevéladó írta. Pl. igen valószínű, hogy az uraság íródeákja fogalmazta azokat a közszékelyektől származó okleveleket, amelyekben ezek örökjobbágyul kötik le magukat.⁴⁶ Egyébként a legkülönbélebb ügyek szerepelhetnek itt. Néha birtokügyek is; birtokátadás, zálogbaadás, lemondás stb. E saját ügyben kiadott magáneredetű okiratok nagy része azonban kisebb jelentőségű oklevél: kezeslevél, jobbágycseréről szóló bizonyosságlevél, ingóságokra vonatkozó záloglevél, nyugta stb. Igen sok köztük a legfőbb okiratszámba vehető megpecsételt lajstrom, lagistrum (registrum), mint akkoriban nevezték.

Ezek az erdélyi magáneredetű magyar oklevelek, missilisek szerkezet, oklevéltípus dolgában szorosán csatlakoznak a Királyhágóntúli gyakorlathoz. A magyar oklevél Erdélyben való megjelenésekor már nem volt novum. Az erdélyi magyarnyelvű gyakorlat, mely az anyaországi gyakorlatból keletkezett, a vele szoros kapcsolatban lévő tiszántúli részekről már készen kapta a magyar oklevélnyelvet és formákat. Innen van, hogy az erdélyi magyar oklevelek mindjárt megjelenésükkor igen fejlett formákat mutatnak. Ezek a formák általában az anyaország keleti részein szokásos formák, legfőképpen egyes részletekben, vagy helyesebben inkább csak egyes kifejezésekben kell provincializmusokat észrevennünk. A magyar írásbeliség keleti területeinek gyakorlata szerint pl. a promulgatióban itt is inkább az „adjuk tudtára“ alakot használják, mint az „adjuk emlekezetre“-t, az „adjuk emlékezetül“ pedig elő sem fordul. A sanctiószerű záradék, a „kötél“ annyira gyakori és oly fejlett formákat mutat, hogy feltevésünk szerint talán éppen Erdélyből került a Királyhágón túlra a sanctiónak illetlen fogalmazása: „ennek pedig kötele legyen“...; a megszegő fél

⁴⁵ N. M. Magyar nyelvemlékek csoportja.

⁴⁶ Első példája 1577-ből Csikszenttamásról. (Szék. Oklt. V. 109. l.)

ilyen és ilyen „kötélen maradjon“. Igen fontos az erdélyi magán-eredetű okleveleken a tanuk aláírása. Ez csak ritkán marad el.

E formulákon kívül még egy pár speciálisan az erdélyi gyakorlatban szokásos jogügyi kifejezést kell fölemlítenünk. Ilyen a már említett drincs (= birtokcsere), azután : sinkelés (= birtokajándékozás), ótalom, ótalomság (= tutor, tutela), jegyzés (= kérévény).

Az erdélyi magyar magániratoknak nyelve általában sokkal tisztább, mint az anyaországiaké. Különösen a missilisek megkapóan szép, az élőnyelv hatását keltő, kifejező nyelvezete feltűnő. Hogy csak a közreadott anyagból idézzünk, pl. Ombózi Miklósnak 1548-ban a kolozsi Szováton kelt missilise.⁴⁷ Mily sokatmondó és megleghangú e levél. Stílusa ódonveretű, egyszerű, mint az akkori élőbeszéd. Sokszor mintha Tamási Áront olvasnók. — E jó magyarság oka elsősorban a magyar okleveleknek és missiliseknek a latinokéhoz viszonyított aránylag nagy száma. Gyakran előfordulnak latinul nem tudó levélírók, a latin nyelv hatása tehát nem érvényesülhet. Ami latin szó bennragadt a formulák között, megmagyarosodik. Pl. a dátum szót sokszor „*datom*“-alakban írják. (v. ö. *templum* > *templom*).⁴⁸ Az „*anno domini*“ jelentésével sincsenek mindig tisztában, így keletkeznek az ilyen évjelölések : „*anno domini 1585 esztendőben*“.⁴⁹ De mindezek, főként az utóbbiak, elsősorban a közsékelyek, alsóbb nemesek kevés műveltségű parasztdeákjaira vonatkoznak. Latin műveltségű előkelőbbek oklevelei épp úgy nem dicsekedhetnek purizmusukkal, mint az anyaországban, de el kell ismernünk, hogy ez az ellatinosodás nem olyan nagy mértékű, mint az anyaország legműveltebb nyugati területein.

E fejlett formájú oklevelek, missilisek mellett látunk természetesen egészen kezdetleges szerkezetű, nehézkes, darabos nyelvű iratokat. De ezek nemcsak a kezdő korszakban tűnnek föl, hanem jelentkeznek a század végén is. Számuk azonban sohasem volt jelentékeny. A fejlett, csiszoltabb formájú oklevelek mellett mindig

⁴⁷ M. Ny. XXVI. 216. l. Pl. a levél eleje : „*Jo Attia(m)jia az te lewtedct en meg ertellem, ahol azt Irod, hog' Istenemet meg tekinchem, vgianis nekem Istenem vagion, Jo Istenem vagion, ahol Josagodat, marhadat kered. Ennek eloteys keez voltam meg adny, mostys keez vagiok megadni az my marhad es Josagod en Nalam vagion.*“ stb.

⁴⁸ 1561-ből. Szék. Oklt. V. 82. l.

⁴⁹ Dániel.cs. 32. l. 35. l. stb.

mellékes szerepet játszottak. Nem tekinthetjük őket az anyaországától független erdélyi magyarnyelvű írásbeliség kezdeteinek, hiszen, mint mondtuk már, a fejlett formájú oklevelekkel egy időben, sőt utánuk jelennek meg. Egymás közti kapcsolatuk nincs, szórványos jelenségek csupán. A meglehetősen nagy számból legfőbbjebb arra következtethetünk, hogy Marosvásárhely környékén egy kezdetleges formájú, provinciális magyarnyelvű írásbeliség kezdett volna kialakulni, ezt azonban a kb. 1556 után odaérő fejlődési hullám csiráiban elfojtotta.

A magánszemélyek okleveles gyakorlatából, különösen a fogott bírák okleveleiből a kisebb hatóságok okleveleibe is eljutott a magyar nyelv. A fogott bírák között nem egyszer hivatalos személyek vannak, székbírák, királybírák, szolgabírák, alispánok és főispánok és megesk, hogy vármegyei tisztségviselő szerkeszti a fogott bírák ítéletlevelét.⁵⁰ Ily körülmények között nem csodálatos, ha találunk magyarnyelvű megyei kiadványokat. Ezek jórészt csak fassionalis oklevelek, de akad bírósági irat is. Pl. az alsófehérmegyei szédriától 1574-ből van egy pörleszállító levelünk.⁵¹ Ezeket a bírósági iratokat azonban inkább csak a székelyföldön írják nagyobb számban magyarul. Annál feltűnőbb, hogy az első székbiráktól származó magyar ítéletlevelet két szebeni királybíró adja ki 1559-ben.⁵² Egyébként a legmagasabb bíróságok előtt is megfordulnak magyar iratok, bírósági folyamodványok, föllebbezések,⁵³ ellentmondó levelek („tudománytételek“)⁵⁴ tanuvallomásokról előterjesztett jegyzékek,⁵⁵ relációk. Akad egynéhány magyarnyelvű adománylevelünk. Pl. Békés Gáspár, „*Fogaras feoldenek zabad Wra es erreokes Ispannya etc*“ rendszeresen magyar adományleveleket osztogatott híveinek.⁵⁶ Mint érdekességet, itt lehet meg-

⁵⁰ Somlyai Tamás deák megyei exactor szerkesztett két 1572. febr. 7-én Mojgrádon (K. Szolnok vm.) kelt egyességelevelet. Itt pl. ilyen szóné-lyek szerepelnek fogott bíróként: Szentkirályi László és Haroklyáni János k.-szolnoki alispánok, Ilosvay Miklós, krusznai alispán, Nagy Boldizsár, Szénás Péter, Csiszér Bálint, Adorján Péter szolgabírák. (E. M. Gr. Nomes.-cs. ltra. és B. Wesselényi.-cs. ltra.)

⁵¹ K. Á. L. B. Komény.-cs. csombordi ltra. 65. sz.

⁵² Tört. Tár. 1881. 189. l.

⁵³ Pl. Szék. Okt. II. 277. s k. II.

⁵⁴ N. M. Sombory ltr. 1578. évből.

⁵⁵ Már 1541-ből E. M. Gr. Bánffy-nemz. ltr. Fasc. 65. No. 41.

⁵⁶ Pl. K. Á. L. B. Komény.-cs. csombordi ltr. 54. sz. vagy E. M. törzs-gyűjt. 1573. év; vagy M. Tört. Tár XVIII. 25. l.

említeni a hatósági oklevelek között az első magyar házasságlevelet. Ez is székelyföldi. Mihály csíkszentkirályi plébános bizonyítja 1555-ben Mihály káplán és Veronika asszony házasságát.⁵⁷

A hatósági okiratok közé tartoznak a Székelyföldön a széki nótáriusok által rendszeresen szerkesztett összeírások az egyes székekben a hadnagyság és székbíróság viselésének sorrendjéről az egyes nemek és ágak között. Az első magyar nyelven kiadott összeírás 1548-ból való Marosszékből.⁵⁸ Hasonló összeírások, jegyzékek, majd adóösszeírások, a kilencvenes években Báthory Zsigmond havasalföldi hadjáratában magukat kitüntető székelyek, azután az árulók jegyzéke, mind magyarul szerkesztettek. Latinnyelvű összeírást 1548-tól kezdve az egész Székely Oklevéltárban mindössze egyet találunk. Az is megesik, hogy régi, eredetileg minden biztonnal latinul írt lajstromokat magyarra fordítanak le. Ismeretes pl. egy 1577-es keltezésű magyar jegyzék a marosszéki főhadnagyság és főbíróság nemek és ágak szerint való viseléséről az 1491—1515. év között.⁵⁹

Itt kell tárgyalnunk az erdélyi városokban kifejlődött magyar írásbeliséget. Mint többször hangoztattuk már, a gyakorlatias polgárságnak volt mindig a legnagyobb érve a nemzeti nyelvű írásbeliség iránt. Erdélyben is a magyar, vagy magyarosodó városok, — jórészt az anyaországból kapott impulzusok nyomán, — hamar rátértek a magyar írásnyelvre s igen gyorsan, már a XVI. század végére Erdély magyar városaiban mindenütt a magyar nyelv uralkodott a város hivatalos írásbeliségében, a latin csak a legünnepesebb oklevelek nyelveként maradt meg.

Jól megfigyelhetjük a magyar nyelv hódítását Kolozsvár írásbeliségében. Török elől menekülő, bevándorló szegedi magyarok kezdik először alkalmazni itt a magyar írást. A kolozsvári polgártól származó első magyar oklevelet szegedi születésű ember írta. 1558 december 22-én adnak magyar nyugtát Szegedi Sebestyén és Paksi Tamás kolozsvári polgárok.⁶⁰ Az oklevelet egészen biztosan az egyik oklevéladó, „Zögedi Seböstien“ írta, mint az oklevél szegedi nyelvjárása elárulja. Az első magyar céhíratok szerzői között sok a szegedi ember. 1561-ben Szegedi György

⁵⁷ Szék. Oklt. V. 69. l.

⁵⁸ Szék. Oklt. II. 78. l.

⁵⁹ Száz. 1868. 678. s k. II. és Szék. Oklt. II. 139. s k. II.

⁶⁰ K. Á. L. Kolozsvári városi ltr. Fasc. II. No. 15.

fordította le a kolozsvári szabó céh céhlevelét.⁶¹ Ugyancsak szegedi ember műve lehet az ötvös céh 1561 május 23-án kelt oklevelének fordítása, mint őző nyelvjárása mutatja.⁶² Az ötvös céh prokurátora is szegedi ember. Ettől származik például az ötvös céh 1573-ban kelt magyarnyelvű hivatalos átírata a nagyszebeni ötvösökhöz.⁶³ A többi céhek írásbeliségében ugyancsak tért hódít már a hatvanas évektől kezdve a magyar nyelv. Belsőszülött kolozsváriak is írnak magyarul. Majd mindegyik céhnek megvan a céhlevele magyar nyelven, sőt nyomtatott magyar céhszabályzat is ismeretes.⁶⁴ De ezek kevés kivétellel az eredetinek javarészt hitelesítetlen fordításai csupán; az eredeti példányt ünnepesség céljából inkább latinul szerkesztették.

A városi tanács írásbeliségében az 1560-as évek óta terjed a magyar nyelv. S talán nem véletlen, hogy ebben az időben éppen a szabó céh levelét magyarra fordító Szegedi György a kolozsvári városi nótárius. A számadáskönyvekben jelenik meg először 1554-ben egy pár magyar szó,⁶⁵ de hosszabb magyar bejegyzések csak 1559 óta akadnak. 1564 óta elég sűrűn német bejegyzések is előfordulnak a város német számadói révén. 1574-ben azonban új számadáskönyvet kezdenek vezetni „*Az városnak Adayrol es Egieb joewedelmyroel walo zamadasnak parcialis Registruma*” címen és ez már teljesen magyarnyelvű. 1578 óta magyarul adják ki a város statutumait.⁶⁶ A többi városi könyveket csak a 80-as évek végétől írják magyarul. Körülbelül ez az idő az, amikor a magyar és szász polgárság között vívott hosszú küzdelem végleg a magyarság javára dől el. A tanácsi jegyzőkönyvet 1585 óta, az ügyvédvallási jegyzőkönyvet és a hagyatéki inventárium-jegyzéket 1587 óta szerkesztik kizárólag magyarul. Legtovább kitartanak a latin nyelv mellett a bírósági jegyzőkönyvek. Magyarnyelvű bejegyzések ugyan már 1569 óta előfordulnak, teljesen magyarnyelvűvé azonban csak a XVI.

⁶¹ Jakab Elek: Oklevéltár Kolozsvár tör. II. és III. kötetéhez. Bp. 1888. II.

⁶² E. M. törzsgyűjt. Céhiratok.

⁶³ E. M. törzsgyűjt. Céhiratok.

⁶⁴ Jakab: Oklevéltár II.

⁶⁵ Ez és a többi itt szóba kerülő számadáskönyv és jegyzőkönyv a jelenleg a Kolozsvári Állami Levéltár által őrzött kolozsvári 6-levéltárban található.

⁶⁶ Kolozsváry—Óváry: Corpus statutorum. I. 194. 1.

század végére változnak e jegyzőkönyvek. Ugyancsak a kilencvenes években kezdenek túlnyomólag magyarnyelvűvé lenni az akkori kolozsvári vezető egyház, az unitárius egyház törvényszéke előtt lefolytatott ügyekről vezetett jegyzőkönyvek is.⁶⁷

Erdély többi magyar városaiból, Tordáról, Marosvásárhelyről, Nagyenyedről, Bánffyhunadról, Déváról, Lugosról, Karánsebesről fennmaradó magyarnyelvű hivatalos iratok, oklevelek fejlett formái mutatják a magyarnyelvű írásbeliségnek ezekben a városokban való kifejlődését. Még a szász városok is kénytelenek néha magyar oklevelet adni. Például a medgyesi polgármester és székbíró 1599-ben magyarul adnak bizonyáglevelet egy szász polgár és két vidéki magyar nemes között létrejött egyességről.⁶⁸ A nagyszebeni ötvös céhtől is vannak magyarnyelvű iratok.⁶⁹

*

A szépen virágzó erdélyi gyakorlati írásbeliségből elég korán utat talált a magyar nyelv a fejedelmi kancelláriába. A fejedelmhez már az 1540-es évek óta érkeznek magyar nyelven relációk, kérvények, levelek, a fejedelmi kancellária alkalmazottaitól már az ötvenes évekből vannak magyarnyelvű magáneredetű iratok. Ilyen körülmények között a magyar nyelvnek a hivatalos kancelláriai iratokban is meg kellett jelennie. Egyelőre, míg a lengyel Izabella királyné volt Erdély uralkodója, erre sor nem kerülhetett. De Izabella halála (1559) után hamarosan megindult a magyarnyelvű írásbeliség térhódítása.

Az első alkalmat erre az országgyűlési végzések szerkesztése adta. Az országgyűlések tárgyalási nyelve magyar volt. A kancellár magyarul terjesztette elő a fejedelmi propozíciókat.⁷⁰ Tehát gyakorlatot szerzett a magyarnyelvű fogalmazásban. Az országgyűlési végzéseket ugyan latinul szerkesztették még egyelőre, de hogy mindenki megértse, alkalmasint az eredeti latin szöveghez magyar fordítást is mellékeltek néha, amikor a törvényhatóságoknak megküldték. Például az Erdélyi Országgyűlési Emlékek egymás

⁶⁷ A kolozsvári unitárius egyház ltrából.

⁶⁸ E. M. Gr. Bánffy-nomz. ltr. Fasc. M. No. 26.

⁶⁹ Pl. E. M. törzsgyűjt. Céhiratok. 1577. év stb.

⁷⁰ Szádeczky Lajos: Kovacsóczy Farkas. Bp. 1891. 12. 1. — Elsőül az 1556-i tordai országgyűlésre való előterjesztések vannak meg. (E. O. E. II. 297. 1.)

mellett közlik János Zsigmondtól 1562-ben a székelyek ügyében kiadott végzése eredeti latin szövegét és egykorú kancelláriai magyar fordítását.⁷¹ Egyébként voltak már magyarul szövegezett erdélyi országgyűlési végzések azelőtt is. Így a Petrovics Péter által 1556-ban összehívott szászsebesi gyűlés határozatai.⁷² Ezek ugyan nem a fejedelmi kancelláriából kerültek ki, de mindenesetre ismeretesek voltak a kancelláriában. Továbbá magyarul adták ki a székely nemzetgyűlések döntvényeit már az 1554-i marosvásárhelyi⁷³ és 1555-i udvarhelyi gyűlésen.⁷⁴ Talán ez adott ösztönzést arra, hogy az 1562-ben az országgyűlésen a székelyek ellen hozott végzéseket magyarul is kiadják. E hosszas előzmények után végül az 1565 június 22—29-én tartott kolozsvári gyűlés végzéseit már az eredeti példányban is magyar szöveggel szerkesztették.⁷⁵ Ettől kezdve az erdélyi országgyűlési törvényekről kiadott oklevelek kivétel nélkül mind magyarnyelvűek.

Ha a nyelvét vizsgáljuk ezeknek az országgyűlési végzéseknek, igen érdekes fejlődést láthatunk. Ugyanazt, amit az anyaországi magyar magáneredetű okleveleknél megfigyelhettünk. Az erdélyi országgyűlési határozatokról kiadott első magyar szövegezésű oklevél még végig magyarnyelvű, latin formula egy sincs benne. Az ugyanabban az évben (1565)-ben tartott országgyűlés végzéseiről szóló oklevélnek már latin a protocolluma és eschatocolluma. Éppen azok a részek tehát, melyek a fejedelem hozzájárulását és megerősítését fejezik ki. De a latin nyelv még tovább harapódzik. Az 1573-i medgyesi gyűléstől kezdve már nemcsak a bevezető és a befejező rész latin, hanem a törvények elé tett cím is, amely föltünteti, hogy az országgyűlés részleges vagy általános volt-e, továbbá a résztvevő három nemzet megnevezését és a gyűlés dátumát. 1573 óta tehát pusztán a törvénycikkek, a praktikus célokból jelentős részek nyelve marad továbbra is magyar.

⁷¹ E. O. E. II. 117—127. l.

⁷² E. O. E. I. 567. s k. ll.

⁷³ Szék. Oklt. II. 108. s k. ll.

⁷⁴ Kolosváry—Óváry : Corpus statutorum . . . I. 19. s k. ll. — Zolnai jegyzékében a 87. szám alatt szerepelnek a magyar nyelvemlékek között a Kolosváry—Óváry gyűjteményében közreadott 1505. és 1506-os keltezésű székely nemzeti törvények. De ezek, mint Szabó Károly a Szék. Oklt. I. köt. 306. és 313. l.-jában közli, csak Orbán János udvarhelyi széki jegyző XVII. századi fordításai.

⁷⁵ E. O. E. II. 285. l.

Az okleveles formában kiadott országgyűlési végzések mellett más magyar nyelvű iratok is megjelentek az erdélyi kancelláriában még János Zsigmond korában. Erre talán már az ötvenes években sor került volna, ha nem Izabella királyné uralkodik Erdélyben. Hiszen Báthory Bonaventura András, Ferdinánd erdélyi vajdája 1552-ben küldözgetett Erdélyből magyarországi szokás szerint magyar nyelvű parancsleveleket a birtokait vezető officialisaihoz.⁷⁶ Mivel Báthory írdeákja a magyar mandátumlevelek írásához az erdélyi vajdai (akkor természetesen még kizárólag latin nyelvű) mandátumleveleket vette mintául, éppen ezért ezek a magáneredetű oklevelek meglepően egyező formákat mutatnak János Zsigmondnak tíz év múlva megjelenő magyar nyelvű parancsleveleivel. Ha Báthory tovább marad Erdélyben, talán erdélyi vajdai hivatalában is ad magyar parancsleveleket s már ekkor megkezdődött volna a kancelláriai magyar írásbeliség. A magyarul nem tudó Izabella udvarában azonban nem indulhatott meg a fejlődés ebben az irányban. De Izabella korában is előfordult az, hogy a kancellária az egyébként latin nyelvű pátens oklevélbe a homo regiusok inquisitionalis relációját eredeti magyar szövegezésben foglalta bele.⁷⁷ Ez a szokás természetesen Izabella halála után sem maradt el s amint egyre sűrűbben érkeznek relációk magyar nyelven a kancelláriába, a kancellária is egyre több ilyen félig magyar nyelvű oklevelet ad ki a relációt benyújtó és arról átiratot kérő érdekelt feleknek. A kancellária írásbeliségében így önkéntelenül meghonosodik a magyar szó; már éppen séggel nem tűnik fel szokatlanoknak, ha fejedelmi oklevélben fordul elő magyar szöveg. Egyébként is a kancelláriai alkalmazottak magánügyeikben nem egyszer írtak magyar okleveleket,⁷⁸ tehát a magyar nyelvű oklevélfogalmazáshoz értettek. Ezek szerint éppen nem csodálatos, ha a magyar nyelvű fejedelmi mandátumoknak egész sorát ismerjük már a hatvanas évekből. 1562 április 24-én Gyuláról küld magyar mandátumot a fejedelem Valkay Miklósnak, a császári sereg ellen induló egyik erdélyi tisztnek.⁷⁹

⁷⁶ E. M. Gr. Gyulay-Kuun-ltr.-ban.

⁷⁷ Pl. R. M. Ny. E. II. b. 128. l.

⁷⁸ Éppen 1560-ból ismeretes egy kancelláriai notáriustól, Somlyai Gergely deáktól szerkesztett fogott bírói ítélettelvél. (E. M. Gr. Bánffy-nemzetségi ltr. Fasc. 80. Nr. 8.)

⁷⁹ Gyf. Batth. Láda : 8. szám 1107. (l. I. függelék 2. sz.)

1564 április 8-án Balassa Menyhérttől követeli az adót.⁸⁰ 1566 április 1-én Bethlen Gergely és György kap magyarnyelvű zártalakú oklevelet, litterae clausae-t a fejedelemtől.⁸¹ S 1566-tól kezdve évente több ilyen magyarnyelvű parancslevéllel találkozunk. Egy bizonyos ügyre vonatkozó, rövid ideig érvényes, zárt alakban kiadott mandátumok ezek. Találunk köztük portai követ számára instrukciókat,⁸² tanácsülésre való meghívókat,⁸³ leginkább azonban kisebbjelentőségű kormányzati, esetleg birtokügyi parancsokat. Éppen mivel mind ilyen jelentéktelen ügyekben adták ki őket s érvényüket felbontásuk után elveszítették, nagyrészüket elkallódott. A megmaradtak tekintélyes százalékát is csak a hátlapjukra tett magánföljegyzések miatt őrizték meg. Pátens-formában nemigen került ki magyar oklevél János Zsigmond kancelláriájából. Mindössze csak egy pátens mandátumot ismerek: 1567-ből, az udvarhelyi főnépek és lófők számára az országgyűlésen elvállalt pénzsegély kifizetéséről.⁸⁴

A magyarnyelvű okleveleknek a fejedelmi kancelláriában való megjelenését nem lehet egyes személyekkel kapcsolatba hozni. Az első magyarnyelvű fejedelmi oklevelek írás- és helyesírás-összehasonlítása világosan mutatja, hogy leírójuk más-más volt. De már felületes diktátum-összehasonlításuk elárulja azt is, hogy fogalmazójuk külön-külön személy lehetett.⁸⁵ Az erdélyi kancelláriában tehát nincs külön magyar kancellárista diák, hanem általános szokás lett az, hogy bármelyik oklevélíró működik közre, a világi személyekhez intézett kisebb jelentőségű,

⁸⁰ R. M. Ny. E. II. b. 181. l.

⁸¹ N. M. Gr. Bethlen-cs. ltra. (I. I. függelék 3. sz.)

⁸² Pl. Tört. Tár. 1882. 581. l.

⁸³ Pl. E. M. Gyulay—Kuun-ltr. 1570. év.

⁸⁴ E. O. E. II. 328. l.

⁸⁵ A Valkay Miklóshoz írt mandátumot pl. valószínűleg egy azelőtt valamelyik török méltóság szolgálatában álló magyar deák írhatta. Erre mutat az oklevél durva parancsoló hangja és sanctióként használt nyers hangnemben írt fenyegetőzés. (L. az 5. fejezetet.) A Balassa Menyhárthoz küldött mandátum missilis alakú. A Bethlen-testvérekhez küldött mandátumot igen udvarias kifejezésmodora és a többtől elütő fogalmazású formulái választja el a többtől. Így tovább haladva, a többiről is igen egyszerű volna kimutatni, hogy nemcsak leírójuk, fogalmazójuk is más-más személy volt.

ideiglenes érvényű, zártalakú mandátumokat magyarul írják. Nem egy-egy ember, egy-egy kancelláriai vezető újításáról, egyéni kezdeményezéséről van itt szó, hanem az általános uralkodó közszellemnek erejéről, mely a magyar írásterületen mindenütt a magyarnyelvű írásbeliség térhódításában nyilvánul meg. A közszellemnek a hatása alól a kancellária sem vonhatja ki magát. Ha éppen tudjuk, hogy talán egy volt török tyató (magyar deák) írt először magyarul fejedelmi oklevelet (l. a 85. jegyzetet), ez nem fontos megállapítás az előbbiekkal szemben és semmi esetre sem ad jogot arra következtetni, hogy a török deákok kezdeményezésére honosult meg Erdélyben a kancelláriai magyarnyelvű írásbeliség. Hiszen láthatjuk, hogy az első kísérlet után egy-két évvel attól függetlenül több kancelláriai alkalmazott írt magyarul majdnem egyidőben, sőt az 1562-es magyar mandátum megjelenése előtt már tíz évvel, Báthory Bonaventura András vajdasága idején könnyen sor kerülhetett volna a magyarnyelvű kancelláriai gyakorlat megindulására. — Magyar okleveleknek megjelenése a kancelláriában az egykorúak szemében éppenséggel minden jelentőség nélküli esemény; észre sem veszik, figyelemre sem méltatják. Semmi politikai vonatkozása, semmi politikai jelentősége nincsen. Épp olyan természetes kulturális folyamat, mint a magánírásbeliségben való elterjedése a magyar nyelvnek. Mihelyst az idegennyelvű uralkodó személyében rejlő akadály megszűnt, az erdélyi kancelláriában is minden zökkenő nélkül, észrevétlenül bontakozik ki a magyarnyelvű írásbeliség, éppúgy, mint a magángyakorlatban.

Báthory István megválasztása után természetesen folytatódik a kancelláriai magyarnyelvű gyakorlat. De az első időkben, a hetvenes évek első felében mintha csökkenne a magyar mandátumok száma, nyilván a kancellár, az erős humanista műveltségű Forgách Ferenc hatása alatt. 1575 után — ekkor távozott Forgách Erdélyből — újból szaporodásnak indulnak a magyar kancelláriai iratok. Az eddig szokásos zártalakú mandátumok mellett Báthory István lengyel királlyá választása (1576) óta a kancelláriai magyar iratok túlnyomó részét azok a bizalmas levelek és utasítások teszik ki, melyek Báthory István és Kristóf, majd Kristóf fejedelem halála után a lengyel király és az erdélyi

praesidium között váltódnak.⁸⁶ Pátens oklevelek is maradtak a két Báthory kancelláriájából. Javarészt mandátumok, a fejedelmi biztosoknak, pénzbeszedőknek, árendátoroknak adott igazoló levelek, melyekben a fejedelem általában mindenkinek vagy egyeseknek elrendeli, hogy az oklevél fölmutatójának engedelmeskedjenek. 1583-ban Báthory István magyaryelvű pátensben teszi közhírré az új erdélyi kormányzati rendszert.⁸⁷ 1576-ból már pergamenre írt, díszes kiállítású Nos-oklevelünk ismeretes magyar nyelven: Báthory Kristóf adja elő benne Bethlen Jánossal való zálogszerződését bizonyos Belső-Szolnok és Doboka vármegyékben fekvő birtokokról.⁸⁸ Tehát tulajdonképen ez is magánoklevél csak, de mivel a kancelláriában kancelláriai formák között készült, itt kell megemlítenünk.

Báthory Zsigmond kancelláriájában még fokozottabb mértékben erősödik meg a magyar nyelv írásos használata, különösen uralkodása végéfelé. A zártalakú mandátumok csaknem mindig magyarul jelennek meg, ha nem bírósági ügyekben kelnek. Még a szebeni és segesvári polgármesternek is magyaryelvű parancsot ad ki a fejedelmi kancellária.⁸⁹ A pátens magyar mandátumok is gyarapszanak. A formák azonban Báthory Zsigmond uralkodásának második felében nem olyan tiszták, oklevélfajok szerint elkülönültek, amint Kovacsóci Farkas hosszas kancellársága alatt (1576—1594) kialakultak. Zsigmond 1594 óta gyakran változtatta kancellárjait. A régi kancelláriai rend — úgylátszik — meglazult. Mindegyik alsóbbrendű tisztviselő a maga szokása szerint és a maga felelősségére írja az okleveleket.⁹⁰ Mások és mások a kancellária magyar mandátumának formái a szerint,

⁸⁶ E levelezés egy részét kiadta Ötvös Ágost a M. Tört. Tár VIII. kötetében. A gyulafehérvári káptalan batthyaneumi ltr-ában igen sok kiadatlan irat van még belőle az 1579—1584. évekből. A korábbiak jórésze az E. M.-i Mike Sándor-gyűjt.-ben.

⁸⁷ E. O. E. III. 171. l.

⁸⁸ N. M. Gr. Bethlen-cs. ltra.

⁸⁹ Tört. Tár 1882. 697. l. és 706. l.

⁹⁰ Az erdélyi kancellária története nincs feldolgozva. A kancellárok életrajzában (Szádeczky Lajos: Kovacsóczy Farkas és Veress Endre: Berzeviczy Márton), Szilágyi Sándor és Kővári László összefoglaló erdélyi történelmében úgyszólván semmi adatot nem találunk erre nézve. Úgyhogy csak a javarészt ki sem adott levéltári adatok alapján beszélhetek s csak igen óvatosan, mert ebben az irányban nem kutattam rendszeresen, tekintve, hogy ez témám kereteit már túlhaladta volna.

amint Benckner N. (=Miklós?) és Sarmasági Zsigmond notáriustól, Bernárdfi János és Jakab János (Johannes Jacobinus) szekretáriustól származnak.

Mindenesetre a magyar nyelv ereje ekkor már olyan nagy volt, hogy a fejedelem felesége, Mária Krisztierna Habsburg főhercegnő is magyar mandátumokat adott ki férje helyetteseként.⁹¹ Báthory András bíboros sem szakított a magyarnyelvű gyakorlattal. Hiszen ő egészében átvette Zsigmond kancelláriáját. De a bíboros rövid fejedelemsége alatt sokkal egységesebben folyik az oklevéladás, mert most már csupán egy ember vezeti, irányítja: az említett Jakab János szekretárius.

Mihály oláh vajda erdélyi működése alatt teljesen az erdélyi kancelláriai gyakorlatot igyekezett követni s az erdélyiek számára majd mindig magyarul küld mandátumokat.⁹² Már Oláhországban külön magyar szekretáriusai vannak: Rác János és Brassai Lukács, akik azelőtt az erdélyi kancellária szolgálatában állottak. 1599-es győzelme után Jakab Jánost, Báthory Zsigmond, Mária Krisztierna, majd Báthory András szekretáriusát nyeri meg kancelláriája számára. Ez a Jakab János írja alá s szerkeszti minden bizonnal a vajda okleveleit a régi erdélyi kancelláriai formák között. Mihály vajda egy-két havasalföldi és moldvai vajda példájának hatása alatt⁹³ egyenesen diplomáciai nyelvül használja a magyart. Már Oláhországból jórészt magyarul levelezik Rudolf király megbízottaival s később Erdélyből is magyar leveleket küldözget.⁹⁴

Az erdélyi kancellária első korszaka Básta Györgynek Erdélyben való uralomra jutásával bezárul. A Básta-uralom alatt a fejedelmi kancellária működése megszűnik. Jellemző azonban megemlítenünk, hogy az 1602 és 1603-as esztendőből már Básta Györgytől is maradtak fenn magyarnyelvű mandátumok.⁹⁵

E nagy elterjedettsége mellett is a magyar nyelv még

⁹¹ Legtöbbet közül belőlük a M. L. T. II. 108. s k. II. L. még Szék. Oklt. V. 134. I. stb.

⁹² Mihály vajda okleveleinek gyűjteménye a Tört. Tár. 1883. 98. s k. II.-on, de a Szék. Oklt.-ban és a kiadatlan anyagban is találunk még Mihály vajdától magyar okleveleket.

⁹³ Pl. Sándor moldvai vajda. Török-magy. Állam okm.-tár. I. 14. I.; R. M. Ny. E. II. b. 274. I. és III. b. 92. I. stb.

⁹⁴ Károlyi Árpád: Okmányok Mihály Haveseli vajda 1598-i meghódolása tört.-hez. (Tört. Tár. 1879. 41. s k. II.)

⁹⁵ Dániel cs. oklt. 52—53. I.

igen sokáig megmarad csupán kisegítő nyelvnek a fejedelmi kancelláriában. A maradandónak szánt okleveleket úgyszólván kivétel nélkül mindig latinul szerkesztik. A magyar nyelv még a zártalakú mandátumokban sem tud kizárólagosságra szert tenni. A kancelláriában nincs külön tisztviselő, aki csak magyar fogalmazással foglalkozzék. Ugyanazok írnak magyarul, akik latinul. Innen magyarázható, hogy a magyar oklevélnyelv nem tud szabadulni a latin nyelv béklyóitól. Külön magyar formuláskönyv nincsen a kancelláriában. A magyar oklevelekben is a latin formulákat alkalmazzák. Csak néha-néha jut eszébe valamelyik oklevélfogalmazónak, hogy a latin oklevélformulát magyarra fordítsa le. Ezek a, — hogy úgymondjuk, — alkalmi fordítások természetesen sokkal terjedősebbek, mint a százados gyakorlat folyamán lekopott latin formulák. A szóról-szóra való fordítás értelmetlen lett volna magyarul. Ezért bővültek oly erősen a formulák magyarnyelvű alakjai. Így pl. a *salutatio* szokásos rövid alakját, a *salutem et gratiam*-ot, így adják vissza legrövidebben magyarul: „*keozeoneonket es zokot kegielmegeonket Irywk.*“⁹⁶ De ezeket a magyar formulákat éppen hosszadalmasságuk, nehézségük miatt nem igen használják, úgyhogy nem is tudnak kifejlődni s valamilyen formában állandósulni. A legelső időkben még elég gyakran próbálkoznak használatukkal, de később mindjobban lemondanak róla; helyettük a latin formuláriumok kész mintáit használják. Ugyanaz az általános fejlődés van itt is, mint az országgyűlési végzésekről kiadott oklevelekben. A formulás részek közül egyre több válik újból latinná s a XVI. század végén már úgyszólván sohse használnak magyar formulákat a fejedelmi oklevelek. Az oklevelek stílusában sem látunk különösebb fejlődést e szemügyre vett 30—40 év alatt. Az erdélyi kancellária ugyanis már meglehetősen fejlett oklevélnyelvet, oklevélstílust vett át a Király-hágón innen és túl virágozó magyarnyelvű magyar gyakorlatból.

A magyarnyelvű fejedelmi oklevelek, mint már többször hangoztattuk, leginkább csak mandátumok, vagy az azokkal közeli rokonságban álló bizalmas fejedelmi missilisek. Azért ezeknek formáit kell részletesen átvizsgáljunk s bennük a formulák pusztulását, visszalatinosodását nyomon követnünk. Az oklevél-

⁹⁶ Szék Oktl. II. 212. 1.

részek sorrendjében változás nem állott be, azért oklevélrészekenként vizsgáljuk a fejlődést.

A mandátumok protocolluma intitulasióból, inscriptióból és salutatióból állott. Az intitulasiót azonban csak akkor tették ki litterae clausae-ban a fejedelmek, ha az erdélyi vajdai címen kívül valami más címük is volt. Így János Zsigmond, Báthory István lengyel királysága óta, s Báthory Zsigmond 1595 május 2 óta (mikor már *princeps Transsilvaniae* lett) használtak intitulasiót zártalakú mandátumokban is, Báthory Kristóf, Báthory István 1576 és Báthory Zsigmond 1595 előtt sohasem. A protocollum már kezdettől fogva mindig latinnyelvű. Magyarnyelvű protocollumot mindössze egyet találtam 1567-ből: „*My masodik Janos istennek kegielmessegebeol Magiar orzagnak dalmacianak es horwat orzagnak walaztot kirallia etc. my hyweinknek wytezleo es gyors ferfiaknak . . . keozeoneteonket es zokot kegielmessegeonket Irywk.*“⁹⁶ (A latinnak szóról-szóra való fordítása.)

A contextus rendszerint minden kapcsoló szó nélkül következik a legtöbbször külön sorba írt bevezető rész után. Ha mégis van valami kötőszó a contextus előtt, ez leginkább a „*Miert hogy is*“ szokott lenni. A dispositio a latin mandátumok mintájára „*haggywk azert*“, „*haggyuk azert ereossen*“, „*intewnk azert es haggywk ys nekteok ereossen*“,⁹⁷ „*paranczollywk neked ereossen, hogy ez lewel latvan mingyarast*“⁹⁸ kifejezésekkel kezdődik. (V. ö. *commitimus ac mandamus firmiter, quatenus acceptis praesentibus (litteris) statim . . .*) A contextus szövegében a fejedelem többszám első személyében beszél. János Zsigmond a címzettet még tegezi, Báthory István óta azonban inkább kegyelmed-nek szólítják. A contextust berekesztő clausula János Zsigmond alatt eleinte még ingadozik a magyar és latin forma között. Vagy: „*Eber egyebet semmikepen ne chyelekeogyel.*“⁹⁹ (*chyelekegyietek*) vagy „*Secus nullo modo facias*“, „*Secus ne feceris*“ áll. A Báthoryak kancelláriája a magyar formát teljesen elhagyja s csak a „*secus ne factururus*“-t s változatait használja. Ha másféle a berekesztő formula, az is latinná válik a későbbi fejlődés folyamán. Pl. 1567-ben ezt olvassuk: „*ezt peniglen magad Menchegwl meg tarchad.*“¹⁰⁰ 1585-ben pedig: „*presentes pro vestri expeditione*

⁹⁷ N. M. Gr. Bethlen-cs. Itra 1566. év.

⁹⁸ Szék. Oklt. II. 245. l.

⁹⁹ Gyf. Batth. Láda: 8. szám: 1107.

¹⁰⁰ Gyf. Batth. Láda: 8. szám: 1114.

Reservatis.¹⁰¹ János Zsigmond, Báthory István és Kristóf idejében szokás volt a bizalmas mandátumokra és missilisekre a következő záró kifejezést alkalmazni : „*Isten tarcha megh kegy(elmedet)*”.¹⁰² Báthory Zsigmond magyar leveleiben már ez az utolsó magyar nyelvű formula (ha ugyan annak lehet nevezni) sincs meg mindig. 1589-től kezdve sok bizalmas mandátumon olvassuk a „*Bene valeas*“ ; „*Bene valeat*“ formulát.¹⁰³ Mindezek a levelek egy Benckner Miklós nevű brassói ember írását mutatják. A többi kancelláriai alkalmazottak, Sarmasági Zsigmond, Ádámosi Gergely és Bernárdfi János a magyaros jókívánság-formulát írják továbbra is.¹⁰⁴ Mint említettük, az oklevélformulák összekeverednek. Többé nem a mandátum természetete szabja meg a záró formulát, hanem az, hogy melyik szekretárius, vagy notárius fogalmazta az oklevelet. Pl. 1596-ból és 1597-ből ismerünk több, Keresztury Kristófhhoz intézett mandátumot, mind hasonló ügyekben. E mandátumok clausulája, ha Benckner írja : „*Bene valeat*”,¹⁰⁵ ha Sarmaságitól való : „*Tarchia meg Isten kegyelmedet*”,¹⁰⁶ s ha végül Bernárdfitől : „*Secus ne facturus*”.¹⁰⁷ Báthory András és Mihály vajda szekretáriusa Jakab János állandó különbséget tesz az egyszerű és a bizalmasabb mandátumok közt. Amazokban a : *Secus non facturus*-t, emezekben a „*Bene valeat*“-ot használja.

A mandátumok eschatocolluma dátumból és az aláírásokból áll. És pedig a zártalakú mandátumokat csak a fejedelem írja alá, a patenseket a kancellár és néha a szekretárius is. De ez csak Kovacsóczy Farkasnak a kancellária éléről való eltávolításáig marad ilyen szabályosan meg. 1594 óta igen rendszertelenül írják alá a mandátumokat a fejedelem mellett a szekretáriusok, vagy akár a notáriusok is, néha senki sem. Az eschatocollum kezdettől fogva mindig latin nyelvű volt, csak János Zsigmond kancelláriájából van egy esetben magyar keltezés az említett 1567-es oklevélen : „*keolt ez lewel az my waraswnkba Megiesbe kys karachion nap vtan walo zombaton vr zwletese vfan ezer eot zaz hatwan het ezten-*

¹⁰¹ E. M. törzsgyűjt. 1585. év.

¹⁰² Pl. Gyf. Batth. Láda : 8. szám : 1122.

¹⁰³ Először 1589. márc. 24-én. Báth. Zs.-nak Petrichevich-Horváth Kozmához intézett mandátuma. (B. Petrichevich-Horváth Emil Gyűjt.)

¹⁰⁴ Báthory Zsigmond néhány mandátumát az oklevél írója is aláírta. Így lehetett megállapítani a neveket.

¹⁰⁵ 1596. máj. 28. (E. M. törzsgyűjt.)

¹⁰⁶ 1596. júl. 4. (E. M. törzsgyűjt.)

¹⁰⁷ 1597. aug. 28. (E. M. Mike Sándor gyűjt. 122. sz.)

deoben.“ Ez a keltezés már azért is szokatlan, mert az erdélyi kancellária a mandátumok keltezésében a hónap nevét és a nap sorszámát szokta kitenni.

A madátumoktól elütő formákat mutatnak a magyarnyelvű instrukció-levelek; a portára és a császárhoz induló orátorok, vagy hadvezérek, várkapitányok számára adott utasítások.¹⁰⁸ Ilyen is meglehetősen sok ismeretes. Ezeknek az iratoknak protocollumát címalakban szokták fogalmazni, és pedig úgy, hogy belefoglalják az intituliatiót, inscriptiót és a dátumot. Ez a rész mindig latin. Ezután következnek rendszerint minden bevezető, vagy átvezető formula nélkül az instrukció egyes pontjai. Végezetül a fejedelem aláírása. Néha megelőzi valami ilyesféle formula: *„Ebbe azért az orator ehöz tartsa magát.”*¹⁰⁹

Az erdélyi kancelláriai magyar írásbeliség az erdélyi fejedelemség kialakuló, növekedő tekintélye révén utánzókra talált a királyi Magyarország keleti részein is. A tiszántúli, keleti felvidéki urak, — javarészt Erdély politikai életében szerepet játszó személyek, — az erdélyi magyar parancslevelek formáit igyekeznek követni levelezésükben. Míg királyi kapitányoktól, királyi hatóságtól, a szepesi kamarától is származnak, — mint láttuk, — az erdélyi gyakorlat hatása alatt megírt mandátumlevelek.

Az erdélyi kancelláriában a magyarnyelvű írásbeliség tovább virágzik a XVII. században is. A későbbi fejlődés folyamán tovább hódít a nemzeti nyelv s talán, mint a nyugati írasterületen mindenütt, az erdélyi kancelláriából is kiszorította volna a latint. Jól tudjuk azonban, hogy Erdély államéletének virágkorában sem szakadt el tökéletesen a magyar királyságtól; az erdélyi fejedelmek kancelláriái előtt példaképpen mindig a magyar királyi kancellária gyakorlata lebegett, mindig ezt igyekeztek utánózni. A magyar királyi kancellária nyelve pedig az uralkodó és a kormány idegen volta miatt még igen hosszú időn keresztül a latin maradt. Ennek következtében az erdélyi kancellária is kitartott a latinnyelvű gyakorlat mellett. A magyar nyelv a XVII. század folyamán még inkább előrehaladt ugyan, de csak igen lassan és csak bizonyos mértékig, éppen a királyi kancellária állandó retardáló hatása következtében.

¹⁰⁸ Az első János Zsigmondtól. 1570. dec. 27. (Tört. Tár 1882. 581. 1.) Sokat kiadott Szalay László. (Erdély és a Posta. Pest 1862.) stb.

¹⁰⁹ Tört. Tár. 1882. 581. 1.

5. A MAGYARORSZÁGI TÖRÖK HATÓSÁGOK MAGYARNYELVŰ ÍRÁSBELISÉGE.

A magyarnyelvű írásbeliség fejlettségéről és erejéről tesz tanubizonyságot, hogy a hódító török hatóságok, pasák, bégek közigazgatásában is csakhamar fellépett és előkelő szerepre tett szert, még a szultán és a tatár kán udvarába is eljutott.

A török közigazgatási szervek meghonosították hazánkban a szultán területein mindenütt szokásos török okleveles gyakorlatot, nálunk is száz meg százféle esetben nagymennyiségű hivatalos iratot állítottak és osztottak ki a ráják (keresztény alattvalók) között.¹ Ezek az iratok javarészt „temesszük“-ök voltak,² vagyis csak arra a célra készültek, hogy a rájának bizonyos ügyében bizonyítékul, menedékül szolgáljanak, esetleg más török hatóságok előtt. A ráják ezekből az okiratokból semmit sem értettek. Ha a török hatóságok valami rendeletet, parancsot küldtek rájaikhoz, akkor már nem igen alkalmazhatták az azok előtt érthetetlen, legalább is olvashatatlan török írást. Ugyanígy, ha szomszédos magyar urakkal, katonai hatóságokkal, vagy éppen magával a „bécsi király“-lyal, a főhercegekkel volt közölni valójuk, — pedig sokszor volt, — ilyenkor szintén bajos volt a maguk nyelvét használniok, mert azt senki sem ismerte az új környezetben. Ennek ellenére is maradtak fenn bőven a rájákhöz és a külföldi, meg hűbéres keresztény fejedelmekhez küldött töröknyelvű rendeletek, levelek, de elsősorban csak a központi, konstantinápolyi hatóságoktól. A határmenti pasák és más kisebbrangú tisztek csupán eleinte küldözgetnek török iratokat ; a szükség hamar kényszeríti őket, hogy keresztény vagy renegát diákokat fogadjanak szolgálatukba,³

¹ A hazai töröknyelvű írásbeliségre : Fekete Lajos : Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába. Bpest 1926.

² L. Fekete Lajos megjegyzéseit a Ltri Közl. II. 70—71. l.

³ A deákokra l. Takáts Sándor : Rajzok a török világból. 2. és 4. fejezet.

akik szomszédaitól és alattvalóiktól ismert valamelyik nyelven bonyolítsák le a levelezéseket. Így eleinte latin, majd a délnyugati végeken olykor német lett e levelezések nyelve. Amint azonban a negyvenes-ötvenes években a magyar írásterületen a magyarnyelvű írásbeliség egyszerre rohamosan kiterjed, a törökök is abbahagyják a latin levelezést és már az ötvenes évek közepe tájától kezdenek magyarul iratni. A törököknek annál inkább alkalmas volt a magyar nyelv használata, mert ezt a nyelvet ők maguk is jobban értették, mint a latint; azután meg a falvakhoz csak ezen a nyelven küldhették ki parancsaikat s a magyar végvári vitézekkel is csak magyarul érintkezhettek. Egyedüli akadálya a bécsi udvar lett volna, ezt meg rákényszerítették a magyar levelezésre.

Az első törökírta magyar levelek alkalmasint a végvárakbéli török vitézektől származnak. Ezek küldözgettek a magyar végvárakba magyarnyelvű, párviadalra hívó leveleket és válaszoltak az onnan érkezőkre. Az első előttem ismert ilyen missilist Deli Kazia géresgáli (Baranya vm.) vitéz küldte Bosnyák Márton babocsai vitéznek 1554 február 25-én.⁴ De ennél egészen bizonyosan akadnak jóval korábbiak is.⁵ Pl. ebben az említett Deli Kazia---Bosnyák Márton párviadal ügyében írtak már előzőleg több levelet, mint a meglévő levél szövegéből kitűnik s nyilván azok is magyarnyelvűek lehettek.

Megkezdődik a török hatóságok magyarnyelvű politikai levelezése is, igen korán. A legelső ilyen török hatóságtól származó magyar missilis 1549-ből való. Dervis pécsi szandzsákbég panaszkodik Istvánfi Pál királyi locumtenensnek magyar végvári vitézeknek a hódoltsági területen véghezvitt pusztításai miatt.⁶ Több ilyen iratot ismerünk még különösen dunántúli török hatóságoktól. Rendszeresen azonban a budai pasák kezdik alkalmazni először a „tyató“-kat, magyar diákokat. A pasák eleinte latinul leveleztek, csak Tujgun pasa volt az első, aki 1554 június 10-én magyar levelet iratott.⁷ De még mintegy tíz évig inkább latin leveleket küldözgetnek a pasák, magyarul csak az alacsonyabb

⁴ M. L. T. I. 125. 1.

⁵ Valószínűleg kb. 1540-től szokásosak ezek. V. ö. Takáts Sándor: A török-magyar bajviadatok. Bpest 1913. 20—21. l. Takáts művének függelékében (101—117. l.) közöl néhány — meglehetősen késői keltezésű — kihívólevelet.

⁶ M. L. T. I. 11. 1.

⁷ B. B. M. L. 2. 1.

török méltóságok, a szandzsákbégek, csauszok, odabasák, agák stb. leveleznek szívesebben. A budai pasák közül Oroszlán pasa (1565—1566) iratja leveleit először állandóan, rendszeresen magyarul. Ennek oka hihetőleg az volt, hogy két deákja közül egyik sem tudhatott jól latinul. Legtöbb levelét író diákja Jahia Jazihi, vagy János deák meg is írja, hogy még gyermekkorában került török rabságba,⁸ ott pedig latinul nem lehetett alkalma megtanulni. Oroszlán pasa különben 1565. október 26-án Miksa császárhoz intézett levelében — melyet éppen ez az előbb említett János deák írt, mint helyesírása elárulja, — maga is kijelenti: „... *Towaba ezenis kerem te fels(ege)d(et) mint kegielmes vramat, hog mikor te fels(ege)d ennekem leulet jr tehat magyar nieulen jrasa fels(ege)d mert deak jrast az ky jol twd jt nalonk igen szwk...*”⁹ Oroszlán pasa kivégeztetése után Szokoli Musztafa került Budára. Az ő első tyatójától csak egy magyar levél ismeretes,¹⁰ a második deákja azonban magyar rabságban fölnevelkedett török, Mehemed cselebi volt.¹¹ A tőle származó missilisek nagy tömege már kivétel nélkül mind magyar nyelvű. Nyilván azért, mert nem tudott latinul. Ennek a Mehemed cselebinek hosszú deáksága alatt állandósult tulajdonképen a magyar nyelv a budai pasák okleveleiben s az ő érdeme — mint látni fogjuk — az állandó formulák megteremtése. Ő utána a budai pasák deákjai magyar ügyekben kivétel nélkül mindig magyarul írnak minden keresztény hatósághoz: a bécsi udvar tagjaihoz, a kormányiszékek, különösen a haditanács fejeihez, a legelőkelőbb magyar urakhoz éa kapitányokhoz. A budai pasák udvarában kifejlődött magyar gyakorlatot követték természetesen az ott tartózkodó török tisztségek, de a többi pasák és szandzsákbégek is. Sőt néha-néha a szultán nevében kelt rendeletek is jelennek meg magyarul. A budai pasák többszörösen kifejezett kívánságára a bécsi kormányiszékek, elsősorban a haditanács tagjai is, kénytelenek volt magyarul írni leveleit a török hatóságokhoz s külön magyar kancellista deákokat alkalmazni. Érdekes megemlítenünk, hogy ez az egyetlen eset a XIX. századig, amikor bécsi kormányiszékek magyarul folytatnak hivatalos levelezést.¹²

⁸ B. B. M. L. 18. l.

⁹ B. B. M. L. 17. l. Jellemző, hogy ez az első levele a fentemlített János deáknak.

¹⁰ B. B. M. L. 24. sz. levél. (22. l.)

¹¹ Takáts Sándor megállapítása. (Rajzok a török világból. I. 80. s k. ll.)

¹² B. B. M. L. Bev. III. l.

A török hatóságok magyar írásbeliségében csak a budai pasák levelezésében következett be szabályok, formulák kialakulása. A többi török hatóságok vagy ehhez a budai gyakorlathoz csatlakoztak, vagy pedig a levélírásnak a XVI. században szokásos formái között minden különösebb szabályozás, állandóság nélkül írták leveleiket. A pasák leveleire Bécsből érkező válaszok Ernő főherceg, Ungnad Dávid, Trautson János stb. levelei tökéletesen igyekeznek utánozni a pasák leveleinek formáit.

E formák, mint már említettük, Szokoli Musztafa pasa Mehemed cselebi nevű tyatójának működése alatt szilárdultak meg. Azelőtt a pasák levelei meglehetősen szeszélyesen váltakoztak a missilisek természete szerint. Az 1567 május 29-én kelt levéltől kezdve,¹³ — az a Mehemed cselebi által írt levelek közül a második, — a következő formulák állandósultak. A levél intitulációval kezdődik: „*My Muztafa pasa Budan, az hatalmas cyaszarnak feő hel tartoja és gond uiselqje ez orzagban*“¹⁴ Majd új bekezdésében a megszólítás és köszöntés következik. „*Feölsegeős romay cyazar.*“ „*Tekenteteős es N(agysagos) vr nekwnk* (néha: *tiztqlendq es) szerelmes* (néha: *szomszed) barátunk. Kqszqnetqnek es baratsagunkat aianliuk N(agysago)dnak.*“ A szöveget: „*Isten tarcza megh N(agysago)dat*“ záradék rekeszti be. Majd következik a keltezés latinul. E formulákban csak igen kevés változás történt az idők folyamán. Pl. a salutatio még Musztafa pasa idejében ilyen alakot ölt, hogy később is ilyen maradjon: „*kozqnetqnk es baratsagunk ayanlasanak vtanna.*“¹⁵ A záradékul szolgáló jókívánság pedig sohasem állandó. Az említetten kívül sokszor előfordul: „*Isten eltesse N(agysago)d(a)t.*“ — „*fels(ege)det.*“ vagy egyszerűen: „*Isten Nagys(agod)dal.*“ „*Isten fels(eged)del.*“ A császárnak írt levelek sokszor nem követik ezt az általános missilisformát, hanem latin megszólítással kezdődnek és az intitulatio aláírásként a levél végére kerül.¹⁶

¹³ B. B. M. L. 26. sz. levél (24. s k. II.)

¹⁴ Tévedés volna e címet: „*Magyarország gondviselője*“, valami magyarbarát nyilatkozatnak tekinteni. Mint a szó más, egykori használata mutatja, ez csupán a helytartó szónak szinonimája. A pasa különben Salm Eckert is: „*a romay cyaszarnak feő heltartoianak es gond uiselyenek Gyprött*“ címezi, ugyanígy Báthory Istvánt: „*Erdeli orzagnak neomős gond uiselőinek*“ stb.

¹⁵ Első alkalmazása a 35. sz. levélben 1569. nov. 16. (B. B. M. L. 40. I.)

¹⁶ Első ilyen alakú levél a 34. sz. 1569. nov. 15. (38. I.)

A levelek stílusa, hangja rendszerint barátságos, atyafiságos, néha símán udvarias. De az ellenkezőre is van példa. Különösen az első időkben igen gyakran nyers, fölényeskedő kihívó hangon írnak a pasák. Nem restelik sokszor letegezni a császárt sem, ha levéliratás közben elfogja őket az indulat.¹⁷ Takáts Sándor nagy lelkesedéssel ír e török-magyar diákoktól származó iratoknak tiszta, romlatlan, magyaros nyelvezetéről. S csakugyan, ha ezeket az iratokat összehasonlítjuk bárhonnan származó más, egykorú magyar iratokkal, magyarosság és kifejezőkészség dolgában is a tyatók írása föltétlenül föltötte áll amazoknak. Tósgyökeres alföldi, szegedi, debreceni, vagy Duna—Tisza-közi, esetleg erdélyi magyar fiúkból kerültek ki ezek a török tyatók,¹⁸ mindig magyarul írtak, latinul nem is igen tudtak s így nem kellett folytonosan birkóznunk a latin nyelv önkéntelen lenyűgöző hatásával. Nem csodálatos tehát, ha a tyatók magyar anyanyelvüket tisztán, romlatlanul meg tudták őrizni. Bizonyos török hatás azonban rajtuk keresztül férközött be a magyar nyelvbe. Igaz ugyan, hogy a török missilisek rengeteg hosszú udvariassági formuláiból, keleties símaságú, mesterkéltlen hízelgő hanghordozásából¹⁹ jóformán semmi sem került át az ő leveleikbe. Hiszen ezek a diákok törökül inkább csak beszéltek s ha esetleg tudtak is írni, a török levelek megírását nem bízták rájuk. Mégis, a török iratoknak önkéntelen, reminisszenciális hatása megérzik az intitolációkban és címzésekben. Pl. határozottan keleties török ízlésre vall ez az 1565-i intitolatio: „*Iszkender passa Budan az hattalmas es gjozhetetlen ciazarnak hel tartoya es gond uiseloye ez magiar orszagba.*“²⁰ stb. Így a csodálatosan sokszerű, cifrábbnál cifrább rangjelzők, címek meghonosítása az eladdig egyszerű veretű magyar írásbeliségben, majd a szóbeliségben is, sokrészt a török diákok műve volt.

Magyar-török diákok szerkesztették természetesen a török hatóságoktól kiadott magyar okleveleket is. Ezeknek száma azonban hasonlíthatatlanul kevesebb, mint a missilis leveleké. Török hatóságoktól származó XVI. századi oklevél szinte ritkaságszámba megy. Mint említettük, a törökök oklevelet leginkább török nyelven

¹⁷ Tört. Tár 1881. 270—71. l.

¹⁸ Takáts Sándor: Rajzok a török világból. I. 194—195. l.

¹⁹ V. ö. Fekete Lajos i. m. XLVI—XLVIII. és LIV—LV. l.

²⁰ B. B. M. L. 12. l.

szerettek kiadni. Magyarul csak akkor irattak oklevelet, ha fontosnak tartották, hogy az oklevélnyerő megértse az oklevél szövegét. Ezek szerint rendszeresen csak a császári követek számára szóló *salvus conductus*okat szerkesztették magyarul.²¹ Ezen felül csak néha-néha küldenek a rájafalvakhoz, vagy khász-(szultáni) városokhoz magyarnyelvű mandátumokat, olykor temes-zükök is kelnek magyarul. De a magyar oklevél kiadásának mindig valami különös oka van. Pl. a debreceniek számra 1558-ban²² és 1564-ben²³ kiadott szabadságlevelek alkalmasint azért készültek magyar nyelven, — talán csak magyar nyelven is, — mert azt a debreceniek magyar hatóságok előtt is használták. Amint az 1558-i szabadságlevél csakugyan egy magyar hatóságnak, a debreceni udvarbírónak átíratából ismeretes. Még a szultántól is érkeznek magyar parancslevelek, de nem magukban, hanem az eredeti török oklevél kísérelő, magyarázó irataként, ekkor is csak különleges esetekben. Pl. 1566 június 6-án adott ki II. Szolimán Nisben egy magyar és egy török parancslevelet a debreceniek részére, hogy szállítsanak élelmet a Gyulát ostromló török seregnek.²⁴ Hogy mennyire fontosnak tartotta a szultán a parancslevél megértését és teljesítését, mutatja az oklevél záradéka: *„Ezt Azert Irattam magyarul is meg nektewk, hog meg Twdgyatok az en Tewrekwl irt lewelembé my wagion Irwa.“*

A magyar oklevelek ritkasága okozza, hogy a török hatóságok gyakorlatán belül egységes, kiforrott magyar oklevélformákról, oklevélszerkezetről, kifejlődött oklevélstílusról nem beszélhetünk. A formák alkalmazása igen ingadozó, egyáltalán nem következetes egyugyanazon hatóság okleveleiben sem. Néha ugyan a magyar gyakorlat hatása alatt igen fejlett formájú okleveleket találunk, de ezek igen szórványos jelenségek s mindig külön-külön csatlakoznak a magyar gyakorlathoz. Egymás közti kapcsolatuk nem igen van. Igen fejlett alakú oklevél pl. Mahmud szolnoki szandzsákbégnek említett 1558-ban pátens alakban kiadott kiváltságlevele a debreceni polgároknak. Ennek mintája nyilván egy magyar hatóságtól eredő hasonló tárgyú latin, vagy magyar oklevél lehetett. Ugyancsak a magyar területek gyakorlatának közvetlen hatását

²¹ B. B. M. L. Bev. III. 1.

²² Kár. Oklt. III. 319. 1.

²³ B. B. M. L. 517. 1.

²⁴ R. M. Ny. E. II. b. 275. 1.

mutatja 1559-ben Husszein²⁵ és 1577-ben egy másik Mahmud²⁶ szolnoki bég oklevele. Úgylátszik s szolnoki bégnak többször kellett magyar oklevelet, magyar mandátumot kiállítania, úgyhogy íródeákjaiul olyanokat alkalmazott, akik magyar oklevelek szerkesztésével már török alkalmaztatásuk előtt is foglalkoztak.

A többi török hatóságnak magyarnyelvű okleveleiből ilyenmire már nem következhethünk. Ezeknek az okleveleknek formái távolról sem olyan fejlettek, mint a szolnokiaké. Csupán igen hosszadalmas intitulatiót tartalmaznak, utána következik a néha promulgatióval és narratióval bevezetett, igen durva, erőszakos hangnemben megfogalmazott parancs s végül a dátum. Ez oklevelek nyelve éppúgy, mint a missiliseké, igen gyökeres, tiszta magyar nyelv. De a formáikat tekintve, egészen kiszakadnak, kiválnak a magyar gyakorlatból. Ami kevés formulás rész kihámozható e formai szempontból gyatra és kezdetleges oklevelekből, az mind a török gyakorlat hatását mutatja. A formuláknak sokszor csak a fogalmazásmódja törökös, szóval a kapcsolat itt csak reminiscenciaszerű; sokszor azonban szóról-szóra való fordítást is találunk. Török hatású az intitulációnak hosszadalmas, sokszor öndicsérő jelzőkkel teleaggatott fogalmazása. „*Ali pasa . . . magyarországi uraknak parancsolója mindönben . . .*“²⁷ „*Nos Mahmud Passa . . . Illustratus . . . gubernator . . .*“²⁸ Ezzel szemben a nem mohamedán alattvalók inscriptiója, török szokás szerint, igen rövides, nyers.²⁹ Pl. „*Ti, oroszjak.*“³⁰ Vagy néha promulgatióval egybekötve: „*Ezt akariuk my nektek Janos haza mellet borgatayaknak tuttokra adny.*“³¹ A török gyakorlatban szokásos a sanctio helyén fenyegetődzések állandó kitétele.³² „*Valaki éltét kívánja ebben egyebet ne merjen tenni, mert kit leváगतok, kit rabbá tesztek bennetek.*“³³ „*. . . de hol ti az my leuelönk latuan be nem jwnetök vratokhoz, az my nyomorusag reatok köuetkqzyk, my oka nem lezeönk; ty magatokra vessetök es zenuedgietök.*“³⁴ Török okle-

²⁵ R. M. Ny. E. II. b. 158. l.

²⁶ R. M. Ny. E. II. b. 252. l.

²⁷ Tört. Tár 1881. 270. l.

²⁸ B. B. M. L. 517. l.

²⁹ V. ö. Fekete Lajos i. m. XLIX. l.

³⁰ B. B. M. L. 83. l.

³¹ B. B. M. L. 517. l.

³² Fekete Lajos i. m. XXXIV. l.

³³ Tört. Tár. 1882. 282. l.

³⁴ B. B. M. L. 42. l.

velekből vett fordítás a dispositiónak ezzel a mondattal való berekesztése : „*ugy tugiatok.*“³⁵

Ezeknek a török gyakorlat hatása alatt készült magyar okleveleknek nem volt nagy jövőjük. Kezdetlegesek, de kezdeteket nem jelentenek, folytatásuk nincsen. Nem fejlődött ki belőlük a királyi Magyarországon és Erdélyben elterjedt magyarnyelvű gyakorlattól független eredetű, külön török hódoltsági magyarnyelvű okleveles gyakorlat. A szórványos kezdeményezések csakhamar elhaltak, bedugultak. A XVII. században a török hatóságok, ha magyarul adtak ki oklevelet, teljesen a magyarországi gyakorlatot igyekeztek utánozni ; a török oklevelek hatása a minimálisra csökkent. Így az európai magyar kultúrától oly idegen, más szellemű török kultúra nem tudott a magyaron e téren sem tartósabban nyomot hagyni. A hódító török volt kénytelen a fejlettebb magyar írásbeliségnek behódolni s leigázott alattvalóinak nyelvét a szokásos magyar formákkal használni írásaiban.

³⁵ B. B. M. L. 517. l. V. ö. Fekete Lajos i. m. XXXV. l. és a 10., 11. számú okl. záradékaival.

ÖSSZEFOGLALÁS.

A magyarság századokkal később kapcsolódott be az írásbeliségbe, mint Nyugat- és Dél-Európa népei. S ez az időbeli különbség eredményezte, hogy a későbbi fejlődés folyamán is különbségek maradtak meg, nem ugyan színvonal, hanem elterjedtség, rétegezettség tekintetében. Ennek tulajdonítható, hogy a mi írásbeliségünkben 200—300 évvel később indult meg a nemzeti nyelv használata, mint a nyugati írásterületen. Csak a XV. század legvége óta kezdenek magyar nyelven írni okleveleket, missiliseket, amikor a magyarság már eléggé át volt itatódva írásbeliséggel ahhoz, hogy írásbelisége a mindennapi élet szükségleteihez símuljon s az élőbeszédnek természetes kifejezőjévé váljék. Mindez elsősorban a világi iskolázás nagyarányú fellendülése által következett be. A kérdés vizsgálatához tehát semmi köze sincsen oly politikai vonatkozásoknak, melyeket a XVIII. és XIX. században keverték bele az annyira égető nemzetiségi problémák hatása alatt. A középkori nemzeti nyelvű írásbeliség megjelenése merőben kulturális folyamat; előidézői, hátráltatói között csak kulturális okokat találunk.

A renaissance-humanista világi iskolázás csak a királyi udvar környezetében érezteti hatását. Először itt jelennek meg magyar nyelvű missilisek és kisebb jelentőségű okiratok. A vidéki magyar társadalom javarészt még szóbeli beállítottságú tömegei csak szórványosan használnak írást, de irataik között már magyarnyelvűek is előfordulnak.

A mohácsi vész után következő zavaros időszakban, a katolikus iskolázás lehanyaglásának idejében bizonyos átmeneti visszaesés következik be; a királyi udvar magyar jellege megszűnik, az eddigelé egységes magyar műveltség háromfelé szakad. Miként az egész írásbeliség területén, úgy annak akkor még csekély és jelentéktelen magyarnyelvű részében is megérzik a fejlődés egyenesen előrehaladó vonalának ez a zökkenője. Rövid stagnálás után azonban, a népünket létében veszélyeztető török támadások viharos kor-

szakában, megtörténik a magyar írásbeliség hatalmas kiterjedése a reformáció, majd a jezsuita-rend széleskörű iskolázása révén, mely a középkori gyakorlattal szakítva, most már világiak nevelésével is foglalkozik programszerűen.

A XVI. század történetében oly fontos szerepet játszó nagybirtokon kezdődött meg a magyar világi társadalom szélesebb rétegeinek bevonása az írásbeliségbe. Mind a katolikus, mind a protestáns nagyurak udvarában mindenütt prédikátor van és a legtöbb helyen külön tanítómester is. Ez oktatja az udvarban nevelkedő nemes-fiúkat, leányokat hittanra és írás-olvasásra. A nagybirtok tartja fenn azokat a kisebbbrangú falusi és mezővárosi iskolákat, melyekben az alacsonyabbrendűek tanulnak. A széleskörű iskolázottság folyamánaképpen a nagybirtok igazgatása egyre inkább írásbelivé válik ebben a században. És ez a világi írásbeliség mindjobban és jobban magyarosodik, már az 1530-as évektől. A nagybirtokos officialisai, szervitorai javarészt már litterátus emberek. Tanultak ezek valamit latinul is, de leginkább csak magyarul tudtak. Így írásaikban leginkább csak a magyar nyelvet használták. Magyar nyelvű jelentésekkel, kérelmekkel fordulnak urukhoz, magyarul leveleznek egymással, vagy a szomszéd városokkal, magyar mandátumleveleket küldözgetnek a jobbágysághoz, anyanyelvükön szerkesztik elszámolásaikat. A földesúr is magyarul ír familiárisainak s jobbágyság számára is csak magyar iratokat állíttat ki.

A nagybirtok iskoláiból tovább sugárzik a magyarnyelvű írásbeliség, a nagybirtokon kívül élő rétegek körébe is elsősorban az iskolákból kikerülő levélíró diákok által. Már az 1550-es évektől kezdve, szerte az ország minden részéből: a királyi hadsereg vitézeitől, tisztjeitől, a kisbirtokos nemesektől, a magyar városi polgároktól, a jobbágyság felsőbb elemeitől, a mezővárosiaktól, sőt a falusi jobbágyoktól is vannak magyarnyelvű irataink. És ezeknek nagyrészt nem a megnevezett oklevéladók írták, hanem valamilyen íródeák. A magyarosodó felvidéki német városok írásbeliségében is megjelenik a magyar nyelv s megkezdí évszázados harcát a némettel.

Először a legközvetlenebb iratok, a missilisek nyelve válik magyarrá s később is, mintha jóval tömegesebb volna számuk, mint a magyar okleveleké. Különösen a Dunántúlon feltűnő a missilisek nagy száma az oklevelekéhez képest. A magyarnyelvű oklevelek s okiratok között inkább csak végrendeleteket, nyugtákat, kisebb

értékű dolgokra vonatkozó zálogleveleket, adósleveleket, lajstromokat, városi okleveleket láthatunk nagyobb számmal. Az örök-érvényűnek szánt okleveleket leginkább a hiteles helyek adják ki, természetesen a hagyományos latin nyelven.

Ez a magyarnyelvű írásbeliség körülbelül egyszerre lép föl a töröktől mentes magyar területeken mindenütt, csak Erdély kapcsolódik bele mintegy tíz-tizenöt évvel később, éppen a miatt, mert az iskolázás is, az írásbeliség kiterjedése is később indult meg. Az anyaországi és erdélyi gyakorlat között észrevehető különbségek maradnak. Erdély írásbelisége erős világi jellege miatt inkább magyarnyelvű, mint a királyi Magyarországé. Egyedül Erdélyben fejlődött ki kancelláriai gyakorlaton alapuló magyarnyelvű írásbeliség. Magyarul szerkesztik az országgyűlési végzéseket és a zárt alakban kiadott mandátumok jó részét, pátens-mandátumok, sőt elvétve *Nos*-oklevelek is akadnak magyar nyelven.

Általában a magyarnyelvű írásbeliség érettségére jellemző, hogy német és lengyel magánszemélyek is írnak magyarul, sőt idegen hatóságoknak, az oláh vajdáknak, a hódoltsági területek török tisztségeinek, még a szultánnak és a tatár kánnak udvarába is eljutott a magyar írás s jelentős szerepre tett szert.

Mindazonáltal a magyar nyelv még távolról sem hódította meg az egész magyar írásbeliséget sem. Csupán a magáníráskor vált több-kevesebb mértékben magyarnyelvűvé. A magyarországi hivatalos írásbeliség még sokáig csaknem teljesen bezárta kapuit a hazai nyelv terjedése előtt. Különböző akadályok, elsősorban az ország kormányának, majd a török kitakarodása után a lakosság jó részének idegen volta gátolta meg a magyar írás végső diadalát. A latin hivatalos nyelv tehát egészen a legújabb korig fájdalmasan szomorú különlegessége maradt hazai történelmünknek.

Ha mármost nyelvezet, oklevélstílus, szerkezet szempontjából vizsgáljuk a fejlődést, igen érdekes megállapításra kell jutnunk. Mennél terebélyesebb lesz a magyarnyelvű írásbeliség és mennél fejlettebb lesz formakészsége, tömörsége, annál közvetlenebbé, szorosabbá és leküzdhetetlenebbé válik a latin írásnyelv hatása. A kezdkorban még tiszta magyarnyelvű, magyaros fogalmazású, de kezdetlegesebb, pallérozatlanabb stílus ellatinosodik s a mellett latin szavakkal keveredik. A formulák, mükifejezések vissza-latinosodása egyre észrevehetőbbé válik, az oklevélnyelv szaba-

tosságával, szabályozottságával egyenes arányban nő a latinizmusok száma. Mindez a hazai iskolázással van kapcsolatban. Magyarországon a magasabb műveltség egyenlő volt egészen a legújabb korig a latin műveltséggel. Éppen nem csodálatos tehát, sőt természetes, hogy a latin nyelv minden sajátosságával korlátlanul érvényesült akkor is, ha magyarul írt az oklevélkiadó.

Még egy jelenség figyelhető meg e visszalatinosodáson kívül: Az tudniillik, hogy a fejlődés folyamán a magyar stílus, — különösen a missilisekre vonatkozik ez, — sokszerűvé válik, díszesebbé lesz, mintegy ornamentikus hatást igyekszik elérni. A formulák elnyúlnak, variálódnak, számuk megszaporodik, majdnem egészen elkülönülnek a szövegtől, a szöveg mellett szinte önálló életet élnek. Mindebben van talán némi hatása a török oklevélstílusnak is, mert hiszen a török diákok, tyatók működésén keresztül volt alkalma a török stílusnak a magyar írásra befolyással lenni. Mindenesetre azonban ez a hatás igen csekély volt. Úgyhiszem, nem csalódom, ha a magyar stílus ornamentizálódásának főokát az ébredezni kezdő kora-barokk szellemben látom. Ez a barokkos sokszerűsödés, sokszor dagályosságba csapó bőbeszédűség, önmagáért való formalizmus ugyanis a török hatásnak legjobban kitett török tyatók levelében van meg éppen a legkevésbé. Általában szokás a török tyatók egyszerű nyelvezetű, tősgyökeres magyarságú leveleit úgy emlegetni, mint a XVI. századi magyar fogalmazás legtökéletesebb példáit. S csakugyan, a huszadik századi magyar ember ízlésének — mely ma is leginkább a Petőfi—Arany-féle népies nemzeti klasszicizmus stílusreformjainak hatása alatt áll, — ezek az egyszerű veretű, népies zamatú írások jobban tetszenek s valóban ezek a magyar nyelv eredeti szellemének jobb kifejezői is, mint a nyugatvidéki barokkos díszítésű levelek. Mindazonáltal a XVI. századi fejlődés igazi kifejezői mégsem a török tyatók levelei, a további fejlődés irányát nem ők szabják meg, hanem a királyi területek, a legműveltebb nyugati vidékek iratai. Hiszen a tyatók írása is megindul a XVII. században az ornamentizálódás, barokkosodás útján a királyi területek gyakorlata után. A mi szemünkben eldagályosodásnak, „cikornyásodás”-nak — mint Lampérth Géza mondja — tetsző folyamat nem egyéb, mint a kora-barokk szellem megnyilatkozása, amely a XVI—XVII. század fordulóján élő ember egész életformájában, minden szellemi megnyilvánulásában jelentkezik.

I. FÜGGELÉK.

Magyar nyelvű, kiadatlan oklevelek.

1.

1525—1537. között.¹ Héderfája (Kis-Küküllő vm.).

Barabási Farkas bizonyítja, hogy héderfáji részjóságát 208 forintért eladta bátyjának, Barabási Lénártnak és kölcsönös örökösödési szerződést kötöttek.

(Eredetije E. M. Gr. Bánffy nemz. ltr. Fasc. : 125. Nr. 12.)

En Barabassj ffarkas adomezt twd(n)j myndeneknek az kycnek Ilyk hogy | en atam az en Rezetem ky hederffajan volna Barabassj lenart Batya(m)nak | q r q k aron ket za z nylyc forynto(n)². enekem mynd megj fyzeti, | ezt ez lewelet anak Byzonjagara atam pecyetemnek alata es my kqtw(n)k(!) Ilen kqt es lqn hogy kytol Isten megj otalmazon, ha melynnek tqrtynek | magu(n)k zakata, tahat Jozagu(n)k egy mazra zaljon ha nekem tqrtenynyk mago(m) | zagadny q kegelmere es azonjara felezegere es gyermekere zaljon | ha kedjg q nekj tqrtynek magwa zakadny tehat az q kegelme Jozaga enream es az en felezegemre gyermekemre zaljon.

manw propria

(Rányomott gyűrűs pecsét maradványai.)

¹ A Barabási-testvérek atyja, Barabási Lénárt erdélyi alvajda 1525 végén halt meg (L. Barabás Samu. A Szóki Gr. Teleki-cs. oklevéltára, II. 450. l.), ez tehát a terminus post quem. 1537-től kezdve a két Barabási gyakran szerepel az oklevelekben és pedig Lénárt (több más testvérével együtt) az ősi Héderfája vidékén, Farkas pedig messze onnan Mezőszakál, Keméntelke (Torda vm.) vidékén. Úgy látszik tehát, hogy Barabási Farkasnak ekkor már nem volt meg az atyai részjósága.

² Kihúzza : *tjzen negj forynton.*

2.

1562. ápr. 24. Gyalu.

János Zsigmond zártalakú mandátuma Valkai Miklósnak, hogy az ágyúkkal késedelem nélkül induljon útnak.

(Eredetije a Gyf. Batth. Itr. Láda : 8. szám : 1107.)

*Joannes Secundus dei gratia Electus
Rex Hungarię Dalmatię Croatię etc.*

Egregie fidelis Nobis dilecte salutem et gratiam. Felette igen chjodakozwnk / raita, hogy ty az my hýwewnkel witezleo Nyakazo ferenchel es Algywýnkal / el nem mentetek, Erthjewk ys hogy effele tartozkod[a]snak es kessedelemnek / few oka te wagý, Mely dolgot felette igen nehez newen wezewnk tewled / Mert my mast remelletewnk te feleoled, paranchjolwnk azert Noked / ereossen hogy ezt az kessedelmet el waltoztassad s meg yobichýad es mindyarast / Nyakazowal s algjwýnkal el mennyetek. Mert ha walami kar, awagy / zerencýyetlenség ez gondwýseletlenségebeol es kessedelemebeol esyk / senkýnek egyebnek hanem chýak te Noked twlaydonyttýwk es semmikepen / [bewn]tetes nekewl nem zenwegjewk. Eben egyebet semmikepen ne chýelekeo / gjel. Datum in castro nostro Gyalu die 24. Aprilis Anno Domini 1562.

Joannes Electus Rex mppa.

(Külső címzés leszakadt.)

3.

1566. ápr. 7. Gyulafehérvár.

János Zsigmond zártalakú mandátuma Bethlen Gergelynek és Györgynek, hogy a zsitvei fejedelmi jobbágyokat a Küküllőn lévő malmuk újjáépítésében ne háborgassák.

(Eredetije a N. M. Gr. Bethlen-cs. Itr.-ban.)

*Joannes Secundus dei gratia electus
Rex Hungarię Dalmatię Croatię etc.*

Egregy fideles nobis Sjncere dilecti Salutem et gratiam. Pana-zokodnak my nekewnk az my Jobagýnk / Sjttweyak,¹ hogy ew nekýk az kýkelén regtewl fogwa Molnok wolt wolna, kýnek bekesege /

wrasagabayjs woltak wolna, de egyj falka ydeotewl fogwa az wjz
 myjatt leott wolna bontakozasa | melyett ewk mast wyjoban meg
 epytettek wolna, de tyj ellent tartanak benne, hogy az Malom |
 gattyatt meg keottnejek, Myert pedig Nylywan wagyon nalatok hogy
 ott nekýk regtewl fogwa | Molnok woltt, Melnek Bekeseges wrasagaba
 woltak, aztyjs pedig twggýatok, hogy mast Syttwe¹ | Myenk, nem ert-
 hettýewk honnan legýen oka, hogy mast my kezewnkbe lewen az
 Syttweýaknak¹ | bantasok legýen az Malom dolgaba, melybe az eleott
 nem woltt mykor Mas byrta. kywannokys | tewleteok, hogy ebbeýs
 Nagýob zeretettel walo engedelmesseget Mwtatnatok hozzank, |
 Intewnk azert es haggýwkis nekték ereossen, hogy az Malom gattyja
 meg keotesebe | ellen tartok az Syttweýaknak¹ ne legýeteok, haggýatok
 szabadon meg keotny, es mast My | kezewnkbe lewen Syttwe,¹ anny-
 wal ýnkab ne banchýatok abba ewket, hogy nem ez eleott | Mas kezebe
 lewen, kyert tyes my tewlewnk kegyelmessegewnket warýatok. Secus |
 [nullo morto fact]urus et Bene valet. Datum Albę Julię 1. die
 Aprilis. Anno domini 1566.

Ex comissione litteraria
 Maiestatis Regię propria.

Kívül: Egregýs Grego[rio et Georgio Bethlen] | de Bun
 fi[delibus nobis dilectis].

¹ Az oklevél leírója mindenütt „Syttwa“-t, „Syttwayaknak“-ot írt, a
 commissio-záradékot rávezető kéz javította ki az a-t e-re.

II. FÜGGELÉK.

Magyarnyelvű oklevelek, okiratok, akták, missilis levelek jegyzéke 1533-ig.

1. 1485. Enyingi Török Imrének és Paksi Lajosnak Kállay Jánoshoz intézett latin missilis levelén Török Imre magyarnyelvű köszöntője. Közölve Száz. 1877. 94. l.-on. L. még M. Nyelvőr VI. 110. l. (V. ö. Zolnai-jegyz. 20. sz.)

2. 1486? jan. 25. Tihany. Bizonyos Albert apátúr levélkéje testvéréhez. Újkori átiratból közli Döbrentei Gábor. R. M. Ny. E. II. b. 359. l. Eredetije ismeretlen. *Igen gyanus.*

3. 1486. Visegrád. Várdai Aladár keltezetlen missilis levele öccséhez, Várdai Miklóshoz. Kiadta hasonmással Jakubovich Emil a M. Ny. XXI. 115. l.-on és Lukesics Pál a Zichy Oklt. XII. 325. l.-on. Keltezésére l. Jakubovich megjegyzéseit. M. Ny. XXII. 144. l.

4. 1490. dec. 21. Adorján vára. Csáky Benedek végrendelete. Közli Sváby Frigyes a gyulafehérvári káptalan 1688-i átiratából a Száz. 1873. 648—49. l.-on. Eredetije ismeretlen. *Inkább XVII. századeleji fordítás.*

5. 1493. január 1. vagy dec. 31. (*kys karacson estin 1.4.9.3.*) Jenő (Zaránd-vm.) Vér András menedéklevele (nyugtája) Erdőhegyi Balázs részére. Először kiadta téves keltezéssel Horvát István a Tudományos Gyűjtemény 1835. évf.-ban, újabban hasonmással Zolnai Gyula: Nyelvemlékeink 156. l. (V. ö. Zolnai-jegyzék: 26. szám.)

6. 1498. nov. 1. Varasd. Corvinus János herceg kötelezvénye Enyingi Török Imrének. I. Lipót király 1701-es átiratából közli Pesty Frigyes a Száz. 1873. 716. l.-on. Eredetije nincs meg. A kolozsmonostori requisitorok 1630. évi átirata a N. M. B. Orczy ltr.-ban.

7. 1499. után Debrecen. Ábránfi Mátyás jogügyi följegyzései a debreceni Ref. koll. ltrában. Kiadatlan. Regesztáját közli Iványi Béla a Ltri Közl. III. 233. l.-on.

8. 1504. ápr. 30. Branyicska (Hunyad-vm.). Muronyi Vér András (I. 5. sz. alatt is) záloglevele Vér Kata asszonynak. Kiadta Szilágyi Sándor a Száz. 1872. 478. l.-on. (V. ö. Zolnai-jegyzék: 85. sz.)

9. 1508. márc. 21. Kolozsvár. Székely Gergely, Cseh István, Vas János és Lázár Ferenc fogott bírák bizonyítják, hogy Suki István és húgai mostohaanyjukat kielégítették. Kiadták hasonmással Kelemen Lajos és Pálfi Márton az Erdélyi Múzeum XXVIII. köt.-ben. Szövege még a M. Ny. IX. 86. l.-on.

10. 1508—1511 között. Bökény Pál, volt királyi sáfár missilis levele az esztergomi érseknek. Kiadta hasonmással Iványi Béla a M. Ny. I. 213—14. l-on.

11. 1510. ápr. 24. Ismeretlennek a leleszi konvent előtt írásban tett protestatiója, „tudománytétel“-e bizonyos hatalmaskodások ellen. Kiadta Bartha József a Nyelvtud. Közl. XXVIII. 74—75. l-on. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 88. sz.)

12. 1510. máj. 12. Prága. Niezky László prágai diák missilis levele anyjának. Említi Jakubovich Emil a M. Ny. XXI. 114. l. Másolata a Magy. Tudományos Akadémia másolatgyűjteményében.

13. 1510. nov. 5. Buda. Szalkai László magyarnyelvű missilis levele Bánffy Ferencnek. Kiadta Döbrentei R. M. Ny. E. II. b. 9—10. l.; hasonmással Géresi Kálmán a Kár. Oklt. III. 71—72. l-on. (V. ö. Zolnai-jegyzék: 90.)

14. 1511. jan. 26., inkább 1521. jan. 20. Apanagyfalva (Doboka vm.). Mikó Balázs missilis levele apósának, Nagymihályi Jánosnak. Kiadta Döbrentei Gábor a R. M. Ny. E. II. b. 10—11. l-on. (V. ö. Zolnai-jegyz. 93.: sz.)

15. 1511. júl. 2. Somlóvásárhely (Veszprém vm.). A somlóvásárhelyi apácák birtokainak urbárium. Kiadta mai helyesírással a győri káptalanak 1681-ben a nyitrai püspök 1593-as átíratából átírt okleveléből Komáromy András a Tört. Tár. 1903. 415—18. l-on. Eredetije ismeretlen.

16. 1511. okt. 21. H. n. Dóczi Ferenc kötelezvénye a nádornak egy paplan átadására. Kiadta hasonmással Zolnai Gyula Nyelvműleink. 197. l. L. még Hazai Oklevéltár. 452. l. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 92. sz.)

17. 1512. aug. 23. Erdőd (Szatmár vm.). Drágfi János missilis levele Károlyi Istvánnak. Kiadta Döbrentei a R. M. Ny. E. II. b. 42. l-on; hasonmással Géresi Kálmán a Kár. Oklt. III. 86. l-on. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 94. sz.)

18. 1513. jan. 25. Pest. Súlyi Etele Ferenc bizonyítja bátyjával, anyjával és hűgaival tett osztályegységét. Kiadta Nagy Iván a Hazai Okmt. I. 403—404. l-on, javítva Jakubovich a M. Ny. XVI. 17. l-on.

19—20. 1514. febr. 2. Gyalu (Kolozs vm.) és 1514. máj. 22. Erdőd. Drágfi János (l. előbb 17. sz. alatt) két menedéklevele Várdai Ferenc erdélyi püspöknek. Kiadta hasonmással Kujáni Gábor a M. Ny. II. 162—63. l-on.

21. 1514. ápr. 9. v. 1524. márc. 20. Hegykő (Sopron vm.). Bezerédi György levele Szabó Imrének. Kiadta hasonmással Szalay Ágost a M. L. T. I. 1. l-on. Keltetésére l. Jakubovich megjegyzéseit a M. Ny. XV. 123. l-on. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 84. sz.)

22. 1515. febr. 13. Nyék (Pozsony vm.). Egy ismeretlen asszony (valószínűleg valamelyik Révay-lány) missilis levele apjának. Kiadta Frankl Vilmos a Száz. 1873. 43—44. l-on és Deák Farkas a M. L. T. II. 1—3. l-on. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 100. sz.)

23. 1515. febr. 14. Szent Imre-birtok. Gochit János záloglevele egy soltész-házhelyről Kendi Istvánnak. Kiadta Döbrentei a R. M. Ny. E. II. B. 11—12. l-on. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 99. sz.)

24—25. 1515. Fánecikai Nagy János és Ferus Ágoston elszámolásai borkimérésről. Kiadta Döbrentei a R. M. Ny. E. II. b. 12—13. l-on. (Zolnai-jegyz.: 97—98. sz.)

26. 1516. aug. 8. Buda. Szentgyörgyi Péter országbíró latin oklevelebe inszerálva Székely Miklós és Nelepeczi Ferenc szlavóniai nemeselek között ítélező becsületbírótság ítélete. Kiadta Karácsonyi János a Hadtört. Kézl. 1891. 486—487. l-on, javítva Zolnai Gyula a M. Ny. III. 434—35. l-on.

27. 1516. Drágfi János (l. előbb 17., 19., 20. sz. alatt) pecsétes jegyzéke húgának, Máriának kelengyéről. Kiadta hasonmással Zolnai Gyula: Nyelvelméleink 203—206. l-on. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 101. sz.)

28. 1516. Nagymihályi Dénes jegyzéke elzalogosításairól. Kiadta Döbrentei. R. M. Ny. E. II. b. 14. l-on. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 103. sz.)

29. 1517. ápr. 25. Potol (Tolna vm.). Bodó Ferenc végrendelete. Kiadta Barabás Samu. Tört. Tár. 1890. 558—560. l. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 105. sz.)

30. 1517. máj. 28. H. n. Batthyány Ferenc és Fánsci Imre Batthyány Boldizsárhoz intézett latinnyelvű missilisén Batthyány Ferenc magyar utóirata. Kiadta Jungert Mihály a M. Ny. III. 322. l., azonfelül Zolnai Gyula a M. Ny. III. 424. l-on és Jakubovich Emil a M. Ny. XI. 360. l-on.

31. 1517. Barabási Mihály és Szentpáli András szerződése. Kiadta egy 1779-es átiratból Kelemen Lajos a Genealógiai Füzetek III. 88. l-on. Eredetije ismeretlen. *Gyanus*.

32—33. 1518—1524. között. Drágfi János keltezetlen menedéklevele arról, hogy özv. Károlyi Mátyásné, Kasznai Borbálát kielégítette. Két azonos szövegű példánya ismeretes. Egyiket kiadta Döbrentei Gábor a R. M. Ny. E. II. b. 16—17. l-on, a másik a Nemzeti Múzeum kéziratárában van, említi Zolnai jegyzékében 81. sz. alatt.

34. 1520. ápr. 10. Erdőd. Drágfi János (l. előbb a 17., 19., 20., 27., 32., 33. sz. alatt) záloglevele Várdai Ferencnek. Kiadta Döbrentei a R. M. Ny. E. II. b. 30. l. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 109. sz.)

35. 1520. júl. 17. Pest. Tomori Pál jegyzéke a Ládonyi Miklósnál letett ingóságokról. Kiadta Ráth Károly a Hazai Okmt. I. 404. l. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 110. sz.)

36. 1520. körül. Drágfi János keltezetlen rövid missilis levele hihetőleg Várdai Jánosnak. Kiadta Lukesics Pál a M. Ny. XXVI. 150. l-on.

37. 1521. máj. 19. H. n. Szobonya János missilis levele Désházi Istvánnak. Kiadta Jakubovich Emil a M. Ny. XVI. 17. l-on.

38. 1521. jún. 27. Csáb (Békés vm.). Ábránfi Péter és fiai záloglevele ifjabb Murouyi Vér András számára bizonyos békésmegyei birtokokról. Kiadta Iványi Béla a M. Ny. IX. 445. l-on.

39. 1523. nov. 12. Nyárasapát (Pest vm.). Verböczi István latinnyelvű fassionális oklevelében Kessorő Mihály boszniai püspök és húga, Krisztina békenyilatkozatai. Kiadta Döbrentei a R. M. Ny. E. II. b. 18—19. l-on és Zolnai Gyula a Nyelvelméleink 226. l-on. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 111. sz.)

40. 1523. Zabari Miklós anyavári porkoláb keltezetlen számadása. Kiadta Géresi Kálmán a Kár. Oklt. III. 149. l-on.

41—42—43. 1524. márc. 10. Buda; 1524. márc. 10. Buda és 1524. (sombaton masodon) Csenger (Szatmár vm.). Drágfi János (l. előbb a 17., 19., 20., 27., 32., 33., 34., 36. sz. alatt) három missilis levele Várdai Ferencnek. Kiadta Lukesics Pál a M. Ny. XXV. 67. s k. ll.

44. 1524. jún. 7. H. n. Drágfi János végrendelete. Kiadta Mészöly Gedeon a M. Ny. XIII. 121. s k. ll-on.

45. 1524. okt. 8. Kőrös (Kőrös vm.). Batthyány Ferenc (l. előbb 30. sz. alatt) Kata lányának írt latinnyelvű levelén magyar utóirat. Kiadta Ódöngő Ábel a M. Ny. VI. 229. l-on.

46. 1524. nov. 16. Bécs. Felségfolyamodvány fogalmazata II. Lajos királyhoz Várdai Mihály érdekében. Kiadta Jakubovich Emil a M. Ny. XIX. 127. l-on.

47. 1525. máj. 8. Szatmár. A szatmári szabócéh szabályzata. III. Ferdinánd király 1640-i átíratából mai helyesírással kiadta R. R. a Tört. Tár 1908. 79—85. l-on. Eredetije ismeretlen.

48. 1525. nov. 1. Sztropkó (Zemplén vm.). Szabó Imre missilis levele bizonyos Kassán lakó Imre deák számára. Kiadta Kemény Lajos a Tört. Tár. 1890. 200. l-on. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 114. sz.)

49—50. 1525. Báthory István nádor két keltezetlen levélfogalmazványa II. Lajos királyhoz. Kiadta Bartha József a Nyelvtud. Közl. XXVIII. 75—77. l-on. (Zolnai-jegyz.: 112. sz.)

51. 1526. júl. 22. H. n. Batthyány Ferenc (l. előbb 30. és 45. sz. alatt) Kata lányának írt latin levelén magyar utóirat. Kiadta Ódöngő Ábel a M. Ny. VI. 229. l-on.

52—53—54. 1526. aug. 24. Mohács. Drágfi Jánosnak (l. előbb a 17. 19., 20., 27., 32., 33., 34., 36., 41., 42., 43. és 44. sz. alatt) három példányban fennmaradt végrendelete. Közlötték: B. Mednyánszky László a Tud., Gyűjt. 1818. 24—52. l-on; Révész Imre a Magyar Prot. Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1873. 94—97. l-on; Gr. Károlyi László: A Gr. Károlyi-család birtoklásának története. I. 59. l-on.

55. 1526. dec. havában. Bécs. Petróczy Pálnak, Anna királyné pohárnokának keltezetlen missilis levele Batthyány Ferencnek. Kiadta Ódöngő Ábel a M. Ny. VI. 448. l-on.

56. 1527. márc. 4. Velezd (Borsod vm.). Putnoki Imre missilis levele Rákóczi Ferencnek. Kiadta Thalys Kálmán a Száz. 1874. 347—348. l-on. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 124. sz.)

57. 1527. okt. 4. Borsmonostor (Sopron vm.). Adróci Imre missilis levele Kaproncai Istvánnak. Kiadta Szalay Ágost a M. L. T. I. 4. l. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 120. sz.) *Keltezési évszáma valószínűleg javításra szorul.*

58. 1527. nov. 5. Zólyom. Korponai Szabó János missilis levele a nagszombati bírónak. Kiadta Döbrentei a R. M. Ny. E. II. b. 20. l-on. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 122. l.)

59. 1527. Darnai Máté följegyzései birtokügyeiről. Kiadta Pettkő Béla a Tört. Tár. 1890. 195—196. l-on.

60. 1528. jan. 2. Terebes (Zemplén vm.). Cselei Kelemennek Kakuk Mihály kassai bíróhoz intézett latinnyelvű missilis levelén magyarnyelvű utóirat. Kiadta Kemény Lajos a Tört. Tár. 1890. 200. l-on.

61. 1528. máj. 16. Pazdics (Zemplén vm.). Pazdicsi Bálint nyugtája Hencselődi Dorka asszony számára. Kiadta Döbrentei a R. M. Ny. E. II. b. 21. l-on. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 126. l.) *Gyanús!*

62. 1528. jún. 21. Pettau. Bornemissza Pál Batthyány Ferencnek írt latin missilis levelén magyar utóirat. Közölte Ódöngő Ábel a M. Ny. VI. 229. l-on.

63. 1528. szept. 9. Németújvár. Thurzó Elek missilis levele menyasszonyához, Székely Magdolnához. Kiadta hasonmással Zolnai Gyula. Nyelvemlékeink 237. l. Keltezésére l. Lampérth Géza: Régi magyar levelesláda. Bp. 1919. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 115. l.)

64. 1529. jan. 21. Sempte (Nyitra vm.). Lukácsi Albert missilis levele Kadas Fülöp nagyszombati bírónak. Kiadta Döbrentei Gábor R. M. Ny. E. 2. kiad. II. b. 21—22. l. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 128. sz.)

65. 1529. ápr. 24. Pest. A pesti ötvösök céhlevelének töredéke. Esterházy Miklós 1628-i átiratából mai helyesírással kiadta Reizner János a Tört. Tár 1894. 644—49. l.-on. Eredetije ismeretlen.

66—67. 1529. ápr. 25. Pozsony és 1525 (*chetertheken ma*) Léva. Macedóniai László és Miklós két missilis levele Petrőci Pálnak. Kiadta Frankl Vilmos a Száz. 1873. 45—46. l.-on.

68. 1529. aug. 24. Pálóc (Ung vm.). A Ráskai-testvérek osztályegyesége. Kiadta Döbrentei a R. M. Ny. E. II. b. 22. l. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 131. sz.)

69. 1529. Magyi Pál leltárjegyzéke. Kiadta Deák Farkas a B. Radvánszky: Magyar családélet és háztartás. II. 4—6. l.-on. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 129. sz.)

70. 1530. febr. 9. Csicsó (Csik-szék.). Lázár Imre missilis levele Béli Pálnak. A Gr. Béli-cs.-nak egyelőre Kelemen Lajos erdélyi múzeumi levéltárosnál letétbe helyezett levéltárában. (Közölni fogják Kelemen Lajos és Csúry Bálint.)

71. 1530. máj. 1. H. n. Tardosi István missilis levele Bakith Pálnak. Kiadta Iványi Béla a M. Ny. XXVII. 73. l.-on.

72. 1530. máj. 30. Ajnácskő (Gömör vm.). Feledi Lesták missilis levele Serédi Gáspárhoz. Kiadta Thaly Kálmán a Száz. 1874. 348—349. l. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 134. sz.)

73. 1530. jún. 25. Kereki (Békés vm.). Telegdi Fruzsina missilis levele férjének, Ártándi Pálnak. Kiadta Szalay Ágost a M. L. T. I. 5. l.-on. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 135. sz.)

74. 1530. aug. 1. Laibach (Lubján.). Héderváry István missilis levele Zsófia lányának. Kiadta Závodszy Levente a M. Ny. II. 209—210. l.-on és a Héd. Oktl. II. 28. l.-on.

75. 1530. nov. 5. Makovica (Sáros vm.). Tárcai János missilis levele a bártfai tanácsnak. Kiadta Iványi Béla a M. Ny. III. 84. l.-on.

76. 1530 körül. Ismeretlen keltezetlen levélkéje Várdai Ferencnek. Kiadta Jakubovich Emil a M. Ny. XXII. 146. l.

77. 1530 körül. Thurzó Elek (l. előbb 63. sz. alatt) keltezetlen titkos levélkéje Batthyány Ferencnek. Kiadta Jakubovich Emil a M. Ny. XVI. 18. l.-on.

78. 1530 körül. (1525 és 1537 között.) Héderfája (Küküllő vm.). Barabási Farkas keltezetlen oklevele birtokának eladásáról bátyjának, Barabási Lénártnak. L. I. Függelék. sz.

79. 1531. febr. 14. Szernye (Bereg vm.). Ruzskai Dobó Ferenc szerződése atyafiaival. Kiadta Döbrentei a R. M. Ny. E. II. b. 27—28. l.-on. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 139. sz.)

80. 1531. március eleje. Laibach. Héderváry Lőrinc missilis levele atyjához, Istvánhoz. Kiadta Závodszy Levente hasonmással a M. Ny. II. 210. l.-on és a Héd. Oklt. II. 30—31. l.-on.

81. 1531. máj. 18. Ürmény (Nyitra vm.). Ivánkai Vitéz Miklós missilis alakú nyugtája Szabó Péter nagyszombati bírónak. Kiadta Döbrentei a R. M. Ny. E. II. b. 29. l.-on. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 136. sz.)

82. 1531. aug. 17. Berzence (Somogy vm.). Véssei Mihály missilis levele Nádasy Tamásnak. Kiadta Mályusz Elemér a Ltri Közl. I. 133. l.-on.

83. 1531. szept. 14. Pest. Armbrust Mátyás levele Nádasy Tamásnak. Kiadta Mályusz Elemér a Ltri Közl. I. 134. l.-on.

84. 1531. okt. 21. Zajk (Zala vm.). Zichy Ráfael missilis levele Nádasy Tamásnak. Kiadta Mályusz Elemér a Ltri Közl. I. 135. l.-on.

85. 1531. okt. 27. Putnok. Putnoki Afra missilis levele Putnoki Imrénének. Kiadta Thaly Kálmán az Archeol. Ért. 1878. 343—349. l.-on és Deák Farkas a M. L. T. II. 5. l.-on. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 138. sz.)

86. 1531. nov. 23. Putnok (Gömör vm.). Petrus presbiter missilis levele Putnoki Imrénének. Kiadta Bartha József a Magyar Könyvszemle 1898. 130. l.-on. (V. ö. Zolnai-jegyz.: 137. sz.)

87. 1531. dec. 4. Szarvaskend (Vas vm.). Sibrik Ozsvát missilis levele Nádasy Tamásnak. Kiadta Mályusz Elemér a Ltri Közl. I. 136. l.-on.

88. 1532. márc. 29. H. n. Bornemissza Gergely missilis levele Nádasy Tamásnak. Kiadta Mályusz Elemér a Ltri Közl. I. 137. l.-on.

89. 1532. jún. 27. Buda. Héderváry György missilis levele atyjához Istvánhoz. Kiadta Závodszy Levente a M. Ny. II. 210—211. l.-on és a Héd. Oklt. II. 53—55. l.-on.

90. 1532. júl. 2. Somlyó (Kraszna vm.). Somlyai Báthory István erdélyi vajda missilis levele Nádasy Tamásnak. Kiadta Mályusz Elemér a Ltri Közl. I. 138. l.-on.

91. 1532. aug. 9. Körmend. Nádasy Márton missilis levele Majlád Istvánnak. Kiadta Mályusz Elemér a Ltri Közl. I. 139—40. l.-on.

92—93. 1532. aug. 14. Körmend és 1532. aug. 17. Körmend. Nádasy Márton két missilis levele Nádasy Tamásnak. Kiadták Szalay József és Károlyi Árpád. Nádasy Tamás nádor családi levelezése. 220—223. l.

94. 1533. márc. 6. után. Ismeretlennek keltezetlen missilis levele Derzsi Benedek váci kanonok számára. Kiadta Fekete Nagy Antal a M. Ny. XXIV. 59. l.-on.

95. 1533. márc. 15. Somlyó. Báthory István vajda missilise (l. előbb 90. sz. alatt) Várdai Mihálynak. Kiadta Jakubovich Emil a M. Ny. XXI. 120. l.

96. 1533. ápr. 13—máj. 30. Laibach. Héderváry Lőrinc (l. előbb 80. sz. alatt) missilis levele atyjának, Istvánnak. Kiadta Závodszy Levente a Héd. Oklt. II. 57—60. l.-on.

97. 1533. máj. 15. Sempte (Nyitra vm.). Thurzó Elek (l. előbb 63. és 77. sz. alatt) missilis levele Batthyány Ferencnek. Kiadta Ódöngő Ábel a M. Ny. VI. 449. l.-on.

98. 1533. jún. 19. Leibach (Lublyán.). Héderváry Lőrinc (l. előbb 80. és 96. sz. alatt) missilis levele atyjának. Kiadta Závodszy Levente a Héd. Oklt. II. 61—62. l.

99. 1533. jún. 22. Székesfehérvár. Batthyány Orbán missilis levele Batthyány Ferencnek. Közölte Ódöngő Ábel a M. Ny. VI. 449. l.-on.

100. 1533. júl. 25. Sempte. Thurzó Elek (l. előbb 62., 76. és 96. sz. alatt) missilis levele Batthyány Ferencnek. Kiadta Ódöngő Ábel a M. Ny. VI. 448—49. l.-on.

101. 1533. dec. 8. Söjtör (Zala vm.). Pelérdi Ádám missilis levele Nádasdy Ferencnek. Kiadta Mályusz Elemér a Ltri Közl. I. 141—42. l.-on.

A GYAKRAN HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK MAGYARÁZATA.

- B. B. M. L. = A budai basák magyarnyelvű levelezése. I. Szerk. : Takáts Sándor, Eckhart Ferenc és Szekfű Gyula. Bpest, 1915.
- E. M. = Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltára. Kolozsvárt.
- E. O. E. = Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I—XII. Szerk. : Szilágyi Sándor. Bpest. 1875—1899.
- Gyf. Batth. = A gyulafehérvári káptalannak a Batthyaneumban őrzött levéltára Gyulafehérvárt.
- Héd. Oklt. = A Héderváry-család oklevéltára. I—II. közli : B. Rad-vánszky Béla és Závodszyky Levente. Bpest. 1909—1922.
- K. Á. L. = Kolozsvári Állami Levéltár. (Archiva Statulni din Cluj.)
- Kár. Oklt. = A nagykarolyi Gróf Károlyi-család oklevéltára, I—V. Kiadja : Géresi Kálmán. Bpest, 1882—1897.
- Ltri Közl. = Levéltári Közlemények.
- M. L. T. = Magyar Leveles Tár. I—II. Közli az I. köt.-et : Szalay Ágost, a II.-at : Deák Farkas. Pest-Bpest, 1861—1879.
- M. Ny. = Magyar Nyelv.
- M. O. = Szentpétery Imre : Magyar oklevéltan. Bpest, 1930.
- M. Tört. Tár = Magyar Történelmi Tár.
- N. M. = A Magyar Nemzeti Múzeum levéltára.
- Nyelvtud. Közl. = Nyelvtudományi Közlemények.
- R. M. Ny. E. = Régi Magyar Nyelvmélekek. II—III. Szerk. : Döb-rentei Gábor. Buda, 1840—1842.
- Száz. = Századok.
- Szék. Oklt. = Székely Oklevéltár, I—VII. Szerk. : Szabó Károly és Szádeczky Lajos. Kolozsvár, 1872—1898.
- Tört. Tár. = Történelmi Tár.
- Zolnai : Nyelv-
emlékeink = Zolnai Gyula : Nyelvmélekeink a könyvnyomtatás koráig. Bpest, 1894.
- s k. ll. = s a következő lapokon.

Egyéb előforduló rövidítések közhasználatúak.

DIE ENTWICKLUNG DES URKUNDENWESENS UNGARISCHER SPRACHE.

Im ungarischen Urkundenwesen herrschte bis Ende des Mittelalters beinahe ausschließlich, oder wenigstens in dessen weit überwiegender Teile die lateinische Sprache. Dies ist in erster Reihe darauf zurückzuführen, daß das ungarische Urkundenwesen einen überwiegend kirchlichen und kanzleimäßigen Charakter hatte. Die Beurkundung und das Ausstellen von Urkunden bewerkstelligten ausser der königlichen Kanzlei, deren Organe ebenfalls kirchliche Personen waren, nur die als „glaubwürdige Orte“ fungierenden kirchlichen Körperschaften, Domkapitel und Klosterkonvente. Wie überall in der westlichen Kirche, waren diese Körperschaften nur die universelle lateinische Sprache der Kirche zu benützen geneigt und dementsprechend kam die ungarische Sprache im Urkundenwesen erst im Zeitalter des humanistischen, protestantischen und später des jesuitischen Schulwesens auf. Dies geschah erst Ende des XV. Jahrhunderts, sodaß die nationale Sprache im ungarischen Urkundenwesen drei Jahrhunderte später, als in den westlichen Schriftgebieten zur Geltung kam.

Die ersten Schriften des Urkundenwesens in ungarischer Sprache entstanden in der Nähe des königlichen Hofes, wo die humanistische Bildung der Renaissance sich zuerst auswirken konnte; doch waren vor dem zweiten Drittel des XVI. Jahrhunderts die ungarischen Dokumente, deren Erstes vom 1486 datiert ist, nur vereinzelt.

Eine allgemeinere Verbreitung erreichte das ungarische Urkundenwesen erst nach der Schlacht von Mohács (1526), da die kulturelle Rolle des aufgelösten ungarischen Hofstaates in Buda (Ofen) der Grossgrundbesitz übernommen hatte. Dieser war es, der das protestantische Schulwesen wirksam unterstützte und hiedurch die grosse Menge der Weltlichen in die Schriftlichkeit einbezog. Zunächst wurde das Ungarische als regelmäßige Schrift-

sprache von den Offizialen und Servitoren, sowohl der katolischen, als auch der protestantischen Grossgrundbesitzer benützt, sodann erfuhr sie auch bei Kreisen außerhalb des Großgrundbesitzes, wie bei Landadeligen, Bürgern ungarischer Nationalität, bei Hörigen der *oppida* und Leibeigenen eine Verbreitung. In der zweiten Hälfte des XVI. Jahrhunderts verwenden auch manche der allmählich sich magyarisierenden oberungarischen Städte die ungarische Sprache in ihren Schriften. Es wurden jedoch hauptsächlich nur provisorische Pfandbriefe, Obligationen, Testamente, oder weniger wesentliche Quittungen, Schuldbriefe, Kreditbriefe, Verträge, Inventare etc. und in erster Reihe Briefe (*missiles*) in ungarischer Sprache verfaßt. Die Urkunden von ewiger Geltung und die der Behörden machten auch weiter von der lateinischen Sprache Gebrauch; als Ausnahme gelten nur einige Schriften der provinziellen Behörden.

In Siebenbürgen hingegen entstanden auch behördliche Urkunden in ungarischer Sprache in nicht unbeträchtlichem Ausmaße und auch die fürstliche Hofkanzlei verfolgte gewisse Schriften: die Dekretalien des Landtages im Allgemeinen, die geschlossenen Mandate und Instruktionen in den meisten Fällen, die offenen Mandate oft, zuweilen auch die *Nos*-Urkunden in ungarischer Sprache. Trotzdem also in Siebenbürgen das Urkundenwesen in ungarischer Sprache erst 10—15 Jahre später und unter entschiedenem Einfluß des Mutterlandes auftauchte, erlangte es dort eine größere Bedeutung und stärkere Verbreitung.

Charakteristisch ist auch, daß die ungarische Sprache sich auch im Urkundenwesen der wallachischen Woywoden, der ungarländischen osmanischen Behörden, Paschas und Bega, ja sogar des Sultans und Khans von Krim verbreitet hat. Die ungarländischen osmanischen Behörden bedienten sich auch in ihrem amtlichen Briefverkehr mit dem Wiener Hof der ungarischen Sprache.

Die Entwicklung des Stils und der Sprache des angehenden Urkundenwesens in ungarischer Sprache hat zwei besondere Hauptmerkmale:

1. Die sich wieder verstärkende Wirkung der lateinischen Urkunden- und Schriftsprache.
2. Die allmähliche Durchsetzung mit frühbarock-ornamentalen Beständen.

Nach einer Anfangsperiode des Urkundenwesens in ungarischer Sprache, in der der Stil schwerfällig und primitiv war, kam im Laufe der Entwicklung das lateinische Element als Auswirkung

dessen, daß dies die Sprache der höheren Bildung in Ungarn war, wieder stärker zur Geltung. Es wurden lateinische Wörter und Ausdrücke gebraucht und auch viele Formeln, die man früher ungarisch verfaßte, wurden wieder lateinisch. — Die Zunahme barocker Bestände im Stil der Urkunden zeigt sich darin, dass sich die Formeln erweitern, mannigfaltiger werden und ihr Zusammenhang mit dem Texte stets lockerer wird. Der barock-ornamentale Zug mit Latinismen vereinigt, führte dazu, daß die Sprache der späteren ungarischen amtlichen Schriftlichkeit, der sogenannte „*stylus curialis*“ so weit von der Sprache des Alltags abwich, daß er, wie eine Fremdsprache, eigens erlernt werden mußte.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
Bevezetés	3
1. fejezet. Az európai írásbeliség és a magyarnyelvű írásbeliség első századai. A magyarnyelvű írásbeliség előzményei	7
2. fejezet. A magyarnyelvű írásbeliség kezdetei	15
3. fejezet. A magyarnyelvű írásbeliség teljes kifejlődése a XVI. század derekán	28
4. fejezet. Az erdélyi magyarnyelvű írásbeliség. A magyar nyelv az erdélyi kancelláriában	64
5. fejezet. A magyarországi török hatóságok magyarnyelvű írásbelisége	90
Összefoglalás	98
I. függelék. (Magyarnyelvű kiadatlan levelek.)	102
II. függelék. (Magyarnyelvű oklevelek, okiratok, akták, missilis-levelek jegyzéke 1533-ig)	105
Rövidítések jegyzéke	112
Die Entwicklung des Urkundenwesens ungarischer Sprache.	115

A kiadásért felelős: Istványi Géza.

HIBAIGAZÍTÁS :

A 32. oldal 14. sorában Schreiberschulék helyett Schreibschulék; a 48. oldal 21. sorában 1572 helyett 1527; a 68. oldal 4. sorában térhódításról helyett térhódításáról olvasandó.